

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN TOLERANS KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Merve KESİMOĞLU

BURSA - 2019

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN TOLERANS KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Merve KESİMOĞLU

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞANVER

BURSA - 2019

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

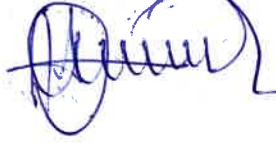
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, **Din Eğitimi** Bilim Dalı'nda 701021007 numaralı **Merve KESİMOĞLU**'nun hazırladığı "DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN TOLERANS KAVRAMI" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili savunma sınavı, **26/09/2019** günü **14:00.. - 15:30.** saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının **BAŞARILI.....** (başarılı/başarısız) olduğuna **oy birliği..** (oy birliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Dr. Öğr. Üye. Mehmet ŞANVER

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Bursa Uludağ
Üniversitesi

Prof. Dr. M. Emre AY

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Bursa Uludağ
Üniversitesi

Doç. Dr. Hacer AŞIK EV

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Manisa Celal Bayar
Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

26/09/2019

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU**

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI BAŞLANLIĞI'NA**

Tarih: 26.08.2019

Tez Başlığı/Konusu: DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN TOLERANS KAVRAMI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 106 sayfalık kısmına ilişkin, 19/08/2019 tarihinde şahsım tarafından *turnitin* adlı intihal tespit programından (*Turnitin*)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

26.08.2019

Adı Soyadı: Merve KESİMOĞLU

Öğrenci No: 701021007

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Din Eğitimi

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞANVER

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN TOLERANS KAVRAMI” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

26.08.2019

Adı Soyadı : Merve KESİMOĞLU
Öğrenci No : 701021007
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Din Eğitimi
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Merve KESİMOĞLU
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Eğitimi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: X+106
Mezuniyet Tarihi	: .... / .... / 2019
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞANVER

DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN TOLERANS KAVRAMI

Bu araştırmanın konusu, Batı'daki din ve mezhep kavgalarının tahammül edilemez tahribatından sonra ortaya çıkan, farklı inanç ve düşünceleri kabul etmeyi ifade eden tolerans kavramının din eğitimindeki yerinin incelenmesidir. Çalışmada tolerans kavramı üzerinde durularak, kavramın etimolojisi, tarihsel arka planı ve Türk dilindeki kullanımı araştırılmıştır. Tolerans kavramının dünden bugüne gösterdiği değişim gözler önüne serilmiş ve tolerans kavramına anlamca yakın olan kelimeler incelenmiştir. Çalışmada, tolerans kavramının İslam'da nasıl karşılık bulduğu ele alınarak, İslam dininin eşitliğe, adalete ve inanç özgürlüğüne verdiği öneme vurgu yapılmıştır. Bu çerçevede İslam'ın ötekine ve farklılıklara karşı bakış açısına değinilerek, tolerans perspektifinde Kur'an'ın tebliğ ilkeleri ortaya konulmuştur. Çalışmada farklı din ve mezheplere mensup bireylerin aynı eğitim ortamında bulunmaları sebebiyle, çoğulculuk politikaları kapsamında geliştirilen din eğitimi modelleri araştırılmıştır.

Literatür ve doküman incelemesine dayalı olan bu araştırmanın amacı, toleransın hem din eğitimi faaliyetlerinin düzenlenmesindeki etkisini, hem de bireyin kendisinden farklı inanç ve değerlere sahip olanlara karşı tolerans anlayışı geliştirmesinde din eğitiminin rolünü tespit etmektir. Bu noktada tolerans kavramı açısından din eğitiminin işlevleri araştırılmış, ötekine karşı toleranslı bireyler yetiştirmek ve barış içerisinde bir arada yaşamayı kolaylaştırmak için birtakım öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Din, İslam, din eğitimi, tebliğ, tolerans, eşitlik, inanç özgürlüğü, barış, çoğulculuk.

ABSTRACT

Name and Surname : Merve KESİMOĞLU
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Felsefe ve Din Bilimleri
Branch : Din Eğitimi
Degree Awarded : Master
Page Number :X+106
Degree Date : .... / .... / 2019
Supervisor : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞANVER

THE CONCEPT OF TOLERANCE IN TERMS OF RELIGIOUS EDUCATION

The subject of this study is to examine the place of the concept of tolerance in religious education which states to accept different beliefs and thoughts that emerged after the intolerable destruction of religious and sectarian fights in the West. In this study, the etymology, historical background and usage of the concept in Turkish language are investigated by focusing on the concept of tolerance. It is revealed the changes that the concept of tolerance has shown from past to present and the words that are close to the concept of tolerance are examined. In this study, it is emphasized how tolerance is found in Islam and the importance of Islamic religion to equality, justice and freedom of belief is also stressed. In this context, Islam's point of view towards the others and differences are mentioned, and the principles of the Qur'an's manifestation are put forward in the perspective of tolerance. In this study, religious education models developed within the scope of pluralism policies are investigated due the fact that individuals belonging to different religious and sects are in the same educational environment.

The aim of this study, which is based on literature and document analysis, is to determine the effect of tolerance both on the regulation of religious education activities and the role of religious education in developing an understanding of tolerance towards individuals with different beliefs and values. At this point, the functions of religious education are investigated in terms of the concept of tolerance, and some suggestions were made to raise tolerant individuals to the other and to facilitate peaceful coexistence.

Keywords: Religion, Islam, religious education, notification, tolerance, equality, freedom of belief, peace, pluralism.

ÖNSÖZ

Sosyo-kültürel bir varlık olan insanın temel ihtiyaçlarından biri, onun toplum içinde yaşamasıdır. Bu nedenle bir arada yaşamak, insanlığın başlangıcına kadar uzanan bir tecrübedir. Din, dil, ırk, kültür gibi unsurlar bireylerin ve toplumların başta dünya görüşü olmak üzere yaşamı anlamlandırma gibi konularda farklılaşmalarını sağlamıştır. İnsanlıktan beklenen ise, kendilerinden farklı inançlara, değerlere ve fikirlere sahip kişilerle barış içerisinde yan yana yaşayabilmeleridir. Yüce Allah insana özgür irade bahsetmiş ve kulunun tercihlerine müdahale etmemiştir. Bu noktada bizlere düşen de, bizden başka inançlara ve görüşlere sahip kişilere saygı duymaktır. Müslüman hakka davet eden olmalı, ancak asla bir zorlayıcı olmamalıdır.

Bu düşüncelerden hareketle belirlediğimiz “Din Eğitimi Açısından Tolerans Kavramı” adlı tez çalışmamı tamamlamayı nasip eden Rabbime hamdolsun. Okumayı, yazmayı ve en çok da kitapların kokusunu içime çekmeyi ne kadar çok özlediğimi bana fark ettiren bu süreçte, ilimle meşgul olmayı, çalışmayı, üretmeyi lütfeden Rabbime binlerce kez şükürler olsun.

Araştırmanın bu alanda yürütülecek yeni çalışmalara ufuk açması dileğiyle; çalışmamın her aşamasında bilgilerini, tecrübelerini ve değerli zamanlarını esirgemeyerek bana her fırsatta yardımcı olan saygıdeğer hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞANVER’e, dualarıyla bana hep destek olan, ailemizin çınarı dedem Abdurrahim KESİMOĞLU’na, bu süreçte beni benden çok düşünen, karşılaştığım tüm zorlukları benimle birlikte göğüsleyen ve maddi-manevi hayatımın her evresinde yanımda olan başta kıymetli babam Ö. Faruk KESİMOĞLU ve annem Seyhan KESİMOĞLU’na olmak üzere tüm aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Merve KESİMOĞLU

Ağustos 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Problemi	3
2. Araştırmanın Amacı	4
3. Araştırmanın Metodolojisi	5
4. Araştırmanın Sınırlılıkları	5

BİRİNCİ BÖLÜM

TOLERANS KAVRAMI

1. TOLERANS KAVRAMININ ETİMOLOJİSİ	6
1.1. Tolerans Kelimesinin Batı Dillerindeki Anlamı	7
1.2. Tolerans Kelimesinin Türkçede Kullanımı.....	8
1.3. Tolerans Kelimesine Anlamca Yakın Olan Kelimeler	9
1.3.1 Hoşgörü.....	9
1.3.2. Müsamaha	10
1.3.3. Tesâmuh	11
2. TOLERANS KAVRAMININ TARİHSEL ARKA PLANI.....	11
2.1. İlk Çağda Tolerans.....	11
2.2. Orta Çağda Tolerans	12
2.3. Rönesans ve Aydınlanma Döneminde Tolerans.....	13
3. TOLERANS KAVRAMININ MAHİYETİ VE UNSURLARI.....	14
4. TOLERANS KAVRAMI HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM'DA VE KUR'AN'IN EĞİTİM ANLAYIŞINDA TOLERANS KAVRAMININ YANSIMALARI

1. İSLAM DİNİNDE BİR İLKE OLARAK TOLERANS.....	18
1.1. Eşitlik	20
1.2. Adalet.....	22
1.3. İnanç Özgürlüğü	25

2. TOLERANS PERSPEKTİFİNDE KUR'AN-I KERİM'İN TEBLİĞ İLKELERİ..	31
2.1. Muhataba Baskı ve Zorlamada Bulunmamak.....	33
2.2. Tebliğ Görevinde Duygusal Davranmamak	35
2.3. Muhatabın Kutsalına Saygı Göstermek	36
2.4. Güzel Söz ve Yumuşak Üslupla Yaklaşmak	39
2.5. Muhatabı Tanımak.....	41
2.6. Sabırla Tebliğe Devam Etmek.....	42
3. İSLAM'IN TOLERANSIYLA İNŞA EDİLEN ŞEHİR: MEDİNE.....	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN EĞİTİMİNDE TOLERANS KAVRAMININ YANSIMALARI

1. TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ VE TOLERANS KAVRAMI İLİŞKİSİ.....	48
1.1. Din Eğitimi'nin Tanımı ve Mahiyeti	50
1.2. Din Eğitiminin Amacı.....	52
1.3. Din Eğitimi'nin Gerekliliği.....	53
1.4. Din Eğitimi'nin Yasal Dayanakları	55
1.5. Örgün Eğitimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Zorunlu Olması.....	57
2. DİN EĞİTİMİ MODELLERİ VE TOLERANS KAVRAMI İLİŞKİSİ	60
2.1. Mezheplere Göre Din Eğitimi Modeli	61
2.2. Mezhep Merkezli Dinler Arası Açılımlı Din Eğitimi Modeli	64
2.3. Mezhepler Üstü Din Eğitimi Modeli	64
2.4. Mezhepler Arası Din Eğitimi Modeli	65
2.5. Dinler Arası Din Eğitimi Modeli	66
2.6. Fenomenolojik Din Eğitimi Modeli.....	67
2.7. Yorumlayıcı Din Eğitimi Modeli.....	69
3. ÇOĞULCULUK, DİN EĞİTİMİ MODELLERİ VE TOLERANS KAVRAMI İLİŞKİSİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME.....	71
4. TOLERANS KAVRAMI AÇISINDAN DİN EĞİTİMİ'NİN İŞLEVLERİ	73
4.1. Din Eğitimi Fıtrattaki İnanma Duygusunu Besler	73
4.2. Din Eğitimi Kişiliği Geliştirir ve Ahlakı Güzelleştirir	76
4.3. Din Eğitimi Bilinçlendirir ve Özgürleştirir.....	79
4.4. Din Eğitimi Bir Arada Yaşamayı Kolaylaştırır	81
4.5. Din Eğitimi Milli Bütünlüğün Oluşmasına Katkı Sağlar	84
4.6. Din Eğitimi Evrensel Barış Anlayışı Geliştirir	86
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	91
KAYNAKÇA	96

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.tz.	: Adı Geçen Tez
b.	: Baskı
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Krş.	: Karşılaştırınız
md.	: Madde
No	: Numara
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
T.D.K.	: Türk Dil Kurumu
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
ty.	: Basım Tarihi Yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

20. yüzyılın son demlerinde hızlanan küreselleşme süreci ile birlikte, modern teknolojinin gelişmesi, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve meydana gelen göçler sonucunda toplumlar arası etkileşim günden güne artmıştır. Hiçbir toplum kendini dış etkenlerden izole edememiş; kültürler, inançlar ve değerler tüm dünyada serbestçe dolaşmıştır. Medeniyetler arasındaki bu etkileşim, insanların yeni düşünceler ve yeni yaşam biçimleri ile tanışmalarını sağlayarak, farklılıkları bir araya getirmiş ve nihayetinde toplumlardaki homojen yapının, heterojen yapıya dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Böyle bir dönüşüm ise ırkları, dinleri, kültürleri birbirlerinden farklı olan insanların, bu farklılıkları kabul ederek, barış içerisinde bir arada yaşama projeleri geliştirmelerini gerektirmiştir. Bunun için öncelikle bireylerin birbirlerini tanımaları, birbirlerinin haklarını gözetmeleri ve özgürlük alanlarına saygı duymaları şart görülmektedir.

İslam'a göre insanın doğuştan getirmiş olduğu beş temel hak bulunmaktadır. Zarûriyyât olarak adlandırılan bu haklar, insanoğlunun bir parçası kabul edilmekte ve dokunulmaz sayılmaktadır. Bu haklar, toplumun düzeninin korunmasını ve öteki ile bir arada yaşayabilmeyi sağlayan değerleri ifade etmektedir. İslam fıkında önemli bir yer teşkil eden bu beş hak; canı korumak (yaşama hakkı), nesli korumak (soy/nesep ve insan türünün devamı), aklı korumak (düşünce ve eğitim özgürlüğü), dini korumak (inanma ve inandığını yaşama hakkı) ve malı korumak (mülkiyet hakkı) şeklinde sınıflandırılmaktadır. Kur'an, bireylerin ve dolayısıyla da toplumun varlığının muhafaza edilmesi için gerekli olan bu hakları tüm insanlara eşit olarak sunmuştur.¹ Kur'an-ı Kerim'in evrensel mesajı, farklılıkları bir arada ve barış içinde tutabilecek potansiyele sahiptir. Zaten bu farklılıkların birbirlerine zenginlik katmadıklarını kim inkâr edebilir ki? Öyleyse aynı coğrafyada yaşayan insanlar birbirlerini ötekileştirmeden, dışlamadan, kutuplaştırmadan beraber yaşayabilmelidir. Bu hususta, adaletin, eşitliğin, din ve fikir özgürlüğünün görünür olduğu İslamî tecrübeden istifade etmek bir zaruret olarak görülmektedir.

---

¹ Ömer Aslan, *Kuran ve Hoşgörü*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005, s. 132, 133.

İslam'ın insana vermiş olduğu haklardan en geniş çerçeveli olanı şüphesiz inanç özgürlüğüdür. Dinî tercih konusunda emsalsiz bir ufka sahip olan İslam, insanlar arasındaki farklılıkların sadece fiziksel² anlamda değil, inanç ve ibadet boyutuyla da var olduğunu³ ifade etmiştir. Yüce Allah, insana bahşetmiş olduğu cüz'î irade bağlamındaki güç ve iradenin kulu tarafından tasarruf edilmesine müdahale etmemiştir. Oysa ki Allah dileseydi insanları da melekler gibi sorumluluğu olmayan, sadece verilen görevi yerine getiren, daima emre itaat eden varlıklar olarak yaratabilirdi.⁴ Fakat Yüce Allah bunu istememiş, insana akıl melekesini vererek ona özgür iradesini kullanabilme yetisi sunmuştur. Buradan hareketle, yerkürede hayatı tanımlamak için kullanılacak en güzel kavram “farklılık” olsa gerek diyebiliriz. Yaratanda esas olan teklik, yaratılarda esas olan ise çokluk ve çeşitliliktir. Bunun tecellilerini görmek için kâinata bakmak yeterlidir. Aynı atmosfer altında farklı toplumlar, dinler, diller, ırklar, mezhepler ve renklerin olması, vahdet içinde çokluğun tecellisi olarak görülmelidir.

Farklılıkların an be an arttığı ve yan yana bulunduğu günümüz toplumlarında buna paralel olarak farklı kültürlere, farklı değerlere, farklı inançlara saygı duyan bireylerin yetiştirilmesi önem kazanmaktadır. Bu noktada karşımıza insana, hürriyete, düşünceye, kültürel mirasa ve ahlaki değerlere saygısı olan bireyler yetiştirip, onları topluma kazandırmayı hedefleyen din eğitimi çıkmaktadır. Ayrıca insanın davranışlarına yön veren, topluma değer katan din olgusunun öğretiminin de baskıcı ve farklılıkları derinleştirecek şekilde değil; özgürleştirici ve ötekini tanımayı sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

İslam'ın doğuşundan beri insanın doğal bir hakkı olarak görülen inanç özgürlüğü, Batıda karşımıza ‘tolerans’ kavramı olarak çıkmaktadır. Aslında tolerans denilince akla ilk gelen şey geçmişteki din ve mezhep kavgalarıdır. Biraz kilise, biraz teoloji biraz da yanmış insan eti kokar bu kavram. Tarihe bakıldığında, toleranssızlığın bir inanç sisteminin fanatik duygularla toplum düzenine egemen olma arzusu sonucu meydana geldiği görülmektedir. İlk toleranssızlık olaylarının ise Hristiyanlıkla birlikte doğduğu bilinmektedir. Toplumda sosyal bir yara olan toleranssızlık, tolerans kavramının ortaya

---

² Hucurat, 49/13.

³ Hud, 11/118; Bakara, 2/213; Yunus, 10/19.

⁴ Yunus, 10/99.

çıkış sebebi olmuştur.⁵ Günümüzde tolerans, farklı değer ve inançlara sahip bireylerin, bu farklılıklara saygı göstererek birlikte var olabilmeleri için gerekli olan anahtar kavram olarak ifade edilmektedir.

Tolerans kavramının din eğitimindeki yerinin araştırıldığı bu çalışmanın çıkış noktası, ‘dinde tolerans olmalı mıdır?’ ya da ‘din eğitiminde tolerans olmalı mıdır?’ tarzındaki sorulara şahitlik etmemizdir. Toleransın tam anlamıyla neyi ifade ettiği bilinmediğinden çoğu zaman bu tarz sorulara yanlış cevaplar verilmektedir. Üç bölümden meydana gelen çalışmamızın birinci bölümünde öncelikle tolerans kavramının geçmişteki ve günümüzdeki kullanım alanları tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda birinci bölümde tolerans kavramının etimolojisi, tarihsel arka planı, mahiyeti ve unsurları incelenmektedir.

Araştırmanın ikinci bölümünde, tolerans kavramının İslam dinindeki karşılığı ele alınmaktadır. Bu bölümde, İslam’ın inanç özgürlüğü anlayışıyla Batı’nın inanç özgürlüğü anlayışı mukayese edilmektedir. Bu noktada tolerans çerçevesinde Kur’an’ın muhataplarına yaklaşımında temel aldığı tebliğ ilkeleri tespit edilerek; Hz. Peygamber’in farklı inanç sahiplerine karşı takındığı tavır hakkında örnekler verilmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise din eğitimi ile tolerans kavramı ilişkisi incelenmektedir. Din eğitiminin tanımından başlanarak, din eğitiminin amacı, gerekliliği, yasal dayanakları ve Türkiye’deki zorunlu DKAB dersleri tolerans kavramı açısından tetkik edilmektedir. Sonrasında toleransın birer tezahürü olan din eğitimi modelleri araştırılmakta ve bölümün sonunda da tolerans kavramı bağlamında din eğitiminin işlevleri açıklanmaktadır.

1. Araştırmanın Problemi

Bu çalışmada dilimize Batı’dan gelen tolerans kavramının İslam’daki ve din eğitimindeki yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada tolerans kavramının dünden bugüne hangi anlamları ifade ettiği, bu kavramın İslam dininde nasıl karşılık bulduğu, din eğitimi ve tolerans kavramı ilişkisinin mahiyeti konuları üzerinde durulmuştur.

---

⁵ Hüseyin Batuhan, *Semiyotik, Fanatizm ve Tolerans*, Ankara: Nobel Basımevi, 2007, s. 59, 61, 65.

Çalışmada aşağıdaki alt problemlere de cevap aranmaya çalışılmıştır:

- 1- Tolerans kavramının ortaya çıkışı hangi olaylar üzerine olmuştur ve bu kavram o dönemde hangi anlamlarda kullanılmıştır?
- 2- Yabancı kökenli tolerans kavramının Türk dilinde karşılığı var mıdır? Örneğin hoşgörü, müsamaha, tesâmuh kelimeleri tolerans kavramının yerine kullanılabilir mi?
- 3- Tolerans kavramı sınırsız bir özgürlüğü ifade eder mi?
- 4- Tolerans kavramı sahip olunan değerlerden ve inançlardan tavizi gerektirir mi?
- 5- Tolerans kavramının kullanımıyla ilgili dünden bugüne ne gibi değişimler meydana gelmiştir?
- 6- Batı'daki tolerans kavramı, İslam'da nasıl aranmalıdır?
- 7- İslam'da farklılıkların ve inanç özgürlüğünün yeri nedir?
- 8- Kur'an-ı Kerim muhataplarına nasıl yaklaşmıştır, tolerans açısından Kur'an'ın tebliğ ilkeleri nelerdir?
- 9- Din eğitiminin tanımı ve amacı nedir? Din eğitiminin gerekliliği ve yasal dayanakları nelerdir?
- 10- Çoğulculuk ve tolerans bağlamında geliştirilen din eğitimi modelleri nelerdir?
- 11- Din hürriyeti ve din eğitimi hakkı göz önünde bulundurularak en uygun din eğitimi modeli nasıl olmalıdır?
- 12- Ötekine karşı tolerans anlayışı geliştirmede din eğitiminin fonksiyonları nelerdir?
- 13- Din eğitiminin farklılıklarla bir arada yaşamaya ve evrensel barışın sağlanmasına katkıları nelerdir?

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, din ile bağlantılı bir geçmişi olan tolerans kavramının günümüzde ne ifade ettiğini belirlemek ve tolerans kavramını din eğitimi perspektifinden değerlendirmektir. Ayrıca tolerans kavramının İslam'daki yerini ve tolerans kavramı açısından Kur'an-ı Kerim'in tebliğ ilkelerini açıklayarak, Kur'an'ın eğitim anlayışını tespit etmektir. Özellikle de toleransın hem din eğitimi faaliyetlerinin düzenlenmesindeki

etkisini, hem de bireyin kendisinden farklı inanç ve değerlere sahip olanlara karşı tolerans anlayışı geliştirmesinde din eğitiminin rolünü ortaya çıkarmaktır.

3. Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışma literatür ve doküman incelemesi yöntemine dayanmaktadır. Araştırılması hedeflenen olgu veya olgularla ilgili yazılı kaynakların taraması yapılmıştır. ‘Tolerans’ ile ‘din eğitimi’ hakkındaki alan yazın incelenmiştir. Öncelikle, ‘tolerans’ olgusu etimolojik olarak ele alınmış, tarihsel bakımdan incelenmiş ve Türk dilindeki kullanımı ortaya konmuştur. Sonrasında tolerans olgusunun İslam dinindeki yeri tespit edilmeye çalışılmış, tolerans ile ilintili ayetler tefsir kaynaklarından incelemeye alınmış ve Hz. Peygamber’in hayatından örnekler yer verilmiştir. Araştırmada, din eğitiminin tanımı, amacı, gerekliliği, yasal dayanakları, din eğitimi modelleri ve din eğitiminin işlevleri tolerans ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Araştırmamıza yön veren ve en çok istifade ettiğimiz yazılı kaynaklar; Hüseyin Batuhan’ın Semiyotik, Fanatizm ve Tolerans adlı eseri, Ömer Aslan’ın Kur’an ve Hoşgörü adlı eseri ve Hüseyin Yılmaz’ın Din Eğitimi ve Sosyal Barış adlı eseridir.

4. Araştırmanın Sınırlılıkları

- 1- Bu araştırma kaynak tarama yöntemine dayanmaktadır. Bu çalışma konu ile ilgili ulaşılabilen yazılı kaynaklarla sınırlıdır.
- 2- Araştırma sürecinde elde edilen tolerans kavramı ile ilgili veriler, çeşitli sözlükler, ansiklopediler, yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler, sempozyum tebliğleri, yayınlanmış eserler, Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in hayatı ile sınırlıdır.
- 3- Bu araştırma tolerans kavramının din eğitimi alanındaki yeri ile sınırlıdır.
- 4- Araştırma tolerans kavramının Türkiye’de uygulanan örgün din eğitimi faaliyetleri ile ilişkisiyle sınırlıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOLERANS KAVRAMI

1. TOLERANS KAVRAMININ ETİMOLOJİSİ

Tolerans kelimesinin ‘bertaraf etmek, alıp götürmek; yukarı çekmek, kaldırmak; (çapa) demir almak; moralini yükseltmek, mutlu etmek’¹ şeklinde birbirinden farklı anlamları olan ‘toll’ kelimesinden türediği düşünülmektedir. ‘Toll’ kelimesi ‘tolē ro / tolerō’ kelimesinin kısaltılmış hali olup; ‘tolē ro’ kelimesi; 1) Tahammül etmek, kuvvetlendirmek, sağlamaştırmak, 2) katlanmak, sabretmek, güçlendirmek, desteklemek, 3) bir kişiye arka çıkmak, beslemek, ilgilenmek, güçlendirmek, korumak, gözetmek² anlamlarına gelmektedir.

Başka bir sözlükte tolē ro kelimesi; 1) Bir yüke katlanmak, destek olmak, yüklenmek, bir ağırlığı taşımak, 2) yiyecek veya kaynak temin etmek, destek olmak, devamlılığı sağlamak, 3) kendini adamak, tahammül etmek, 4) dayanmaya hazırlıklı olmak, 5) başarılı bir şekilde direnmek, zorluklara katlanmak anlamlarına gelir. Tolē ro bilis kelimesi ise; 1) İmtina etmek, katlanabilmek, dayanabilen, güçlü, 2) katlanabilen, tahammül gösterebilen, göğüs gerebilen, az miktarda kabullenmeyi başarabilme, tolere edebilme veya tahammül edebilme³ anlamlarına gelmektedir.

Tolerans kelimesi Latin dilinde bir sıfat olan ‘sabırlı’ ve zarf olan ‘sabırlı bir halde’ anlamına gelen ‘tolerā ns’ kelimesinden batı dillerine geçmiştir. ‘Tolere etmek’ fiili ise Latince sabretmek, kaldırmak, tahammül etmek, arka çıkmak, yükü üstüne almak anlamlarına gelen ‘tolerā re’ fiilinden gelmektedir.⁴

---

¹ Charlton Lewis, “tolē ro”, *A Latin Dictionary*, Suffolk: Clarendon Press, 1993, s. 1876.

² Lewis, a.g.e., s. 1876.

³ P.G.W. Glare, “Tolero-Tolerabilis”, *Oxford Latin Dictionary*, Fascicle V, Clarendon Press, London, 1976, s. 1946, 1947.

⁴ Philip Babcock Gove, *Webster’s Third New International Dictionary of the English Language*, Merriam-Webster Inc. Publishers, Springfield, Massachusetts, U.S.A., 1986, s.2405.; Walter W. Skeat, *The Concise Dictionary of English Etymology*, Wordsworth Reference, Hertfordshire, 1994, s. 512, 513.; Sina Kabağaç, Erdal Alova, “Tolerans”, *Latince Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995, s. 600.

Biçimsel olarak Latince'den miras alınmış olan tolerans kelimesi, kullanım alanı yönünden zaman içerisinde çeşitli değişikliklere maruz kalmıştır. Latince'nin bugün ölü bir medeniyeti yansıttığını göz önüne alırsak, tolerans kelimesinin yeni anlamlar kazanmış olması kaçınılmazdır.

1.1. Tolerans Kelimesinin Batı Dillerindeki Anlamı

Tolerans kelimesinin batı dillerindeki kullanımına baktığımızda, birbirine oldukça benzer yazılışlar görmekteyiz. Tolerans kelimesi İngiliz dilinde tolerance, Fransız dilinde tolérance ve Alman dilinde toleranz olarak karşımıza çıkmaktadır.

İngilizcede tolerance kelimesinin sözlük anlamı şu şekilde verilmektedir; 1) Bir kişiyi veya bir durumu tolere etme kabiliyeti, 2) bir makinenin bölümlerinde meydana gelen ölçülü ve kabul edilebilir değişiklik. Tanımın ilk kısmında geçen tolere etmek fiili ise; 1) Kabul görmeyen veya haz edilmeyen bir şeyin varlığına müsaade etmek, karışmamak 2) istenmeyen bir kişiye ya da duruma tahammül etmek 3) ters bir tepki vermeden (bir ilaca, toksine, vb.) maruz kalmayı sürdürebilme gücüne sahip olmak anlamlarına gelmektedir.⁵

Başka bir sözlükte İngilizce tolerance kelimesine verilen anlamlar ise şöyledir; 1) Ağrıya veya herhangi bir sıkıntıya sabretme kapasitesi; bir ilacın, bir gıda maddesinin ya da psikolojik bir şiddetin etkilerine olumsuz tepki göstermeden dayanma gücü; yetersiz çevre şartlarında bir organizmanın yaşayabilme ve büyüme kapasitesi; bir yiyeceğin içeriğinde kanunlar tarafından belirlenmiş olabilecek en yüksek kimyasal madde miktarı, 2) bir bireyin kendi düşünce ve değerlerinden farklı olan fikir ve uygulamalara karşı sergilediği izin verici tavır, farklılıklara karşı gösterilen yumuşak tutum, bir şeye müsaade etme hali, 3) standart olanın dışına çıkma payı, makine parçalarının üretimi esnasında oluşabilecek sapmalar, ağırlık ölçü ve birimlerinde meydana gelebilecek sapma payı.⁶

Fransızca-Türkçe bir sözlükte tolérance kelimesinin anlamları şu şekildedir; 1) Hoşgörü, müsamaha, 2) anlayışla karşılamak, 3) dayanma kabiliyeti, kaldırabilme gücü, 4) mekanik sapma payı.⁷

⁵ Judy Pearsall, "Tolerance", *The Concise Oxford Dictionary*, New York: Oxford University Press, 2001, s. 1506.

⁶ Gove, a.g.e., s. 2405.

⁷ Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca Türkçe Sözlük*, İstanbul: Adam Yayınları, 1985, s. 1394.

Başka bir sözlükte ise Fransızca tolérance kelimesi; 1) Kendimizde olmayan farklı düşünce, eylem ve duyguların varlığını kabullenme yaklaşımı, 2) bazı durumlarda birine lütufta bulunmak, 3) organizmanın acı çekmeden bazı maddelere dayanma özelliği, 4) üretim sırasında müsamaha edilen ebat ya da ağırlık fazlalığı ya da eksikliği olarak ifade edilmektedir.⁸

Sözlüklerde Almanca olan toleranz maddesi için verilen anlamlar şöyledir; 1) Tolerans, toleranslı tutum 2) açık görüşlülük 3) (teknik) tolerans, izin, sapma, açıklık, ekstra, 4) (tıp) tolerans 5) (din) tolerans, anlayış⁹, 6) tolerans, müsamaha, 7) (teknik) tolerans, özür payı.¹⁰

Görüldüğü üzere tolerans kavramı, batı dillerinde hemen hemen aynı anlamları ifade etmektedir.

1.2. Tolerans Kelimesinin Türkçede Kullanımı

İngilizce-Türkçe sözlüklerde tolerans kelimesinin bulduğu Türkçe karşılıklar şunlardır; 1) Tolerans, 2) dayanma, dayanıklılık,¹¹ 3) görmezden gelmek, katlanmak, hoş görmek,¹² 4) izin verme ve tahammül.¹³ Görüldüğü üzere ‘tolerance’ kelimesi batı dillerinden Türkçeye geçmiş olup, dilimizdeki karşılığı ‘tolerans’ olmuştur. Ayrıca tolerans kelimesinin, dilimize geçmiş yabancı sözcüklerin derlendiği sözlüklerde yer alması, onun bu haliyle Türkçede kullanılan bir kelime olduğunu göstermektedir. Örneğin Ali Püsküllüoğlu’nun sözlüğünde tolerans kelimesi; 1) Kendi inanç ve düşüncelerine örtüşmese bile karşıdaki inanç ve düşüncelere anlayışla yaklaşarak mümkün olabildiğince hoş görme hali, 2) sana ait fikirlere ters düşse de başkalarının fikirlerini serbestçe ifade etmelerinden rahatsız olmama, onların kabul edilebilirliğine

---

⁸ İslâm, Hoşgörü ve Eşitlik, (13.12.2007) – ed. Ahmed Yüksel Özemre – Nouveau Petit Larousse En Couleurs, 1968, tolérance md., <https://ozemre.com/makaleler/islam-hosgoru-ve-esitlik>.

⁹ Otto Springer, *Langenscheidt's Encyclopaedic Dictionary of the English and German Languages*, Berlin: Druckhaus Langenscheidt, 1992, s. 1532

¹⁰ Karl Steuerwald, *Langenscheidts Taschenwörterbuch Deutsch-Türkisch*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993, s. 910.

¹¹ Metin Yurtbaşı, *Dictionary of 2006 English & Turkish*, İstanbul: Bahar Yayınları, 2006, s. 702.

¹² A.D. Alderson, Fahir İz, “Tolerable-Tolerance-Toleration”, *The Oxford English-Turkish Dictionary*, Walton Street Oxford: Oxford University Press, 1978, s. 558.

¹³ Redhouse İngilizce-Türkçe Sözlüğü, “Tolerance”, İstanbul, 1998, s. 1031.

tepki göstermeme, 3) işlem görmüş bir parçanın imal ölçüsünde meydana gelebilecek özür payı¹⁴ anlamlarıyla verilmektedir.

Tolerans kelimesinin Türkçedeki kullanımına baktığımızda ise; kelimenin yabancı kaynaklı olmasının ve taşıdığı tarihsel geri planın Türk-İslam kültürüyle örtüşmemesinin bu konuda tartışmalara sebep olduğunu görüyoruz. Bu tartışmalara rağmen, tolerans kavramına dilimizde uygun bir karşılık bulamadığımız için aynen kullanıyoruz.¹⁵

İleride bahsedeceğimiz gibi kaynağı din olan tolerans kelimesi; özellikle din alanındaki farklı inançlara ses çıkarmama anlamında kullanılmıştır. Diğer yandan tarihi, kültürel ve sosyolojik süreçte din kaynaklı olmakla birlikte; başkalık unsuruyla, bunlara katlanma ve hoş görme unsurlarını içeren¹⁶ bu kavramın sadece dinsel yönüyle değil, farklılıklara karşı yaklaşım noktasında da bir ilkeyi ifade ettiğini söyleyebiliriz.¹⁷

Son dönemlerde tolerans, toplumsal barışın ele alındığı bir kavram niteliği kazanmış ve bu kavram hukuki anlamda; başkalarının hürriyetine saygı gösterme, insan hak ve özgürlüklerinin kazanılmasında etkin bir faktör olarak tanımlanmıştır.¹⁸

1.3. Tolerans Kelimesine Anlamca Yakın Olan Kelimeler

Kavramların muhtevasını incelerken, kavramlara mana yönüyle en yakın kelimelere de göz atmamız gerekir. Özellikle ele aldığımız kavram yabancı kökenli ise, bu kavramın kendi dilimizdeki yakın anlamlarını araştırmamız şarttır diyebiliriz.

1.3.1 Hoşgörü

Hoşgörü kelimesi, Farsça bir sıfat olan iyi, güzel, sevimli, duyu okşayan, ilgi uyandıran, beğenilen ve latif anlamındaki *hoş/hûş* sözcüğü ile Türkçe bir fiil olan görmekten *görü* sözcüğünün yan yana gelmesiyle oluşan bileşik bir kelimedir.¹⁹

---

¹⁴ Ali Püsküllüoğlu, “Tolerans”, *Türkçedeki Yabancı Sözcükler Sözlüğü*, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2012, s. 474.

¹⁵ Batuhan, a.g.e., s. 75.

¹⁶ a.g.e., s.75, 76.

¹⁷ a.g.e., s.76, 77.

¹⁸ a.g.e., s.78.

¹⁹ İsmet Zeki Eyuboğlu, “Hoşgörü”, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995, s. 327.

Sözlüklerde müsamaha ve tolerans ile eş anlamlı olarak gösterilen hoşgörü, her şeyi anlayışla karşılayarak olabildiği kadar hoş görme durumu olarak anlamlandırılmıştır.²⁰

Felsefi bir terim olarak hoşgörü; 'başkalarının inanç ve düşüncelerini hoş görme, onların geçerliliklerini kabullenebilme, kendi fikirlerimizden farklı olan inanç ve düşüncelerin serbestçe dile getirilmesini ve yaşanmasını hoş görme tutumu' olarak ifade edilmiştir.²¹

Hoşgörü kavramı, önceleri halk kültürünün bir parçası olarak var olmakla birlikte, bugün bu özelliğinin yanında hem kurumsallaşmış hem de evrensel kültüre mal olarak siyasi, sosyal, ahlaki ve hukuki boyut kazanmıştır.²² Dolayısıyla hoşgörü kavramı hayatın her alanına yayılmış ve kapsamı oldukça genişlemiştir. Tolerans kavramı ise, dini bir arka plana sahiptir. Dolayısıyla hoşgörü kavramını tolerans kavramının yerine kullanamayız, fakat hoşgörü kavramı için tolerans kavramının bir unsurudur diyebiliriz.

Bu görüşümüzü destekler nitelikte ifadeleri bulunan Ortaylı'ya göre hoşgörü; kaynana ile gelin arasındaki ilişkide bulunması gereken bir kavram olup, tolerans kelimesi yerine kullanılması doğru değildir, aksine toleransı hoşgörü olarak tanımlamak bir basitliktir.²³

1.3.2. Müsamaha

Arapça bir sözcük olan 'müsamaha' kelimesi; bir şeyi değersiz görmek ve hafife almak, basitleştirmek, görmemezliğe gelmek, hoşgörü ile yaklaşmak, izin vermek, zorluk çıkarmamak, göz yummak, katlanmak, bağışlamak, umursamamak ve ihmal etmek anlamlarına gelmektedir.²⁴

Müsamaha kelimesi, kendisinin vazifesi olmadığı halde sadece ahlaki bir davranış olduğu için ikramda bulunmak, eli açıklık göstermek manasındaki 'semahat' kökünden türemiş ve herhangi bir konuda şiddet, bağnazlık ve hoşgörüsüzlükten uzak kalarak alçakgönüllülük ile hareket etmek gibi anlamları ifade etmektedir.²⁵

²⁰ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 1982, s.429; T.D.K., *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1998, I, s. 1005.

²¹ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1994, s. 96.

²² Ömer Aslan, "Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, S.2, Sivas, 2001, s. 11.

²³ İlber Ortaylı, "Tolerans ve Tesâmuh", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2000, s. 20, 25.

²⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 1993, s. 738.

²⁵ Aslan, a.g.e., s. 42.

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, müsamaha kelimesi tolerans kelimesine yakın anlamlar taşımaktadır. Zaten müsamaha kelimesi Batı'nın etkisiyle özellikle Osmanlı'nın son döneminde tolerans karşılığı olarak kullanılmıştır.²⁶

1.3.3. Tesâmuh

Tesâmuh sözcüğü; müsamaha gösterme, hoş görme, vurdumduymazlık, kayıtsız kalma, sadeleştirme, gevşeklik ve tolerans anlamlarına gelmekle birlikte; karşılıklı saygı, hoşgörü, nezaket icabı yapılması gereken bir işten vazgeçmek, herhangi bir şeyi dikkate almamak, basitleştirmek ve başkalarının inanç ve kanılarına saygı duymak anlamlarını taşımaktadır.²⁷

Tesâmuh kelimesinin 19. yüzyılın sonlarından beri din araştırmacıları tarafından terimleştirilerek dini hoşgörüyü ifade edecek biçimde kullanılması kelimenin tolerans kavramına yakınlığının işaretidir.²⁸ Tesâmuh, toleransın karşılığı olmasa da, tolerans kavramına atıfta bulunulan bir yakıştırma değildir.²⁹

2. TOLERANS KAVRAMININ TARİHSEL ARKA PLANI

Bir akarsu misali geçtiği topraklardan kendine bir şeyler katan ve o topraklara kendinden bir şeyler bırakan tolerans kelimesinin bu değişim serüvenini görmek adına tarihsel gelişimini incelememiz gerektiği kanaatindeyiz.

2.1. İlk Çağda Tolerans

İlk çağ toplumlarında din ve yurttaşlık birbirinden bağımsız düşünilemeyen iki kurumdur. Yani ilk çağ toplumlarında yurttaş sayılabilmek için dindaş da olmak gerekir. Fakat burada sözü edilen din, tek bir tanrı inancının olduğu ve ilahi kurallara dayanan bir yapıda değildir. İlk çağda din çok tanrılı olduğu için; toleranssızlık bu dönemde bir problem olarak karşımıza çıkmamaktadır.³⁰ Bu durum Yunan dininde ruhban sınıfının ve yazılı metinlerin bulunmamasıyla, dolayısıyla Yunan dininin ilkesel bir yapıya sahip olmayışıyla açıklanabilir.

---

²⁶ Mustafa Çağrı, "Müsamaha", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 73.

²⁷ Aslan, a.g.e., s. 44, 45.

²⁸ a.g.e., s. 45.

²⁹ Ortaylı, a.g.m., s. 25.

³⁰ Batuhan, a.g.e., s. 112.

Tolerans probleminin ortaya çıkışı, Roma'nın Yunan dünyasının mirasına konması ile başlamıştır. Esasen Roma dini de Yunan dini gibi barındırdığı toplulukların tanrılarını kendi tanrılarının arasına katmış ve insanlara dini inançları konusunda baskıcı bir tutum sergilememiştir. Roma diğer dinlere tanıdığı bu hakları, Hıristiyanlığa da tanımıştır. Fakat Hıristiyanlık, Roma'nın yurttaş-dindaş ilkesini reddederek, devlet otoritesine tapmaya ve köleciliğe karşı çıkmıştır. Kilisenin güçlenip yayılmaya başlamasıyla Hıristiyanlık sosyal bir güç haline gelmiş ve bu durumu bir tehdit olarak algılayan Roma, Hıristiyanlığı kovuşturmaya başlamıştır. Ancak Roma'nın tüm çabalarına rağmen Hıristiyanlık yayılıp egemenliğe ortak olmuş ve sonunda egemenliği tamamen ele almıştır. Constantinus 313 yılında Milano Fermanı ile önce Hıristiyanlığı tanımış, 380 yılında ise Hıristiyanlığı resmen devlet dini olarak kabul etmiştir.³¹

Hıristiyanlığın kabulünden sonra, Roma'ya karşı mazlum konumda olan Hıristiyanlık, bu defa dini tekelciliği sebebiyle Roma'ya karşı zalimlik yapmıştır. Hıristiyanlığın resmi din olmasıyla birlikte diğer dinlerin tamamı yasaklanmış ve tam bir toleranssızlık dönemi başlamıştır. 325 yılında düzenlenen İznik Konsili'nde Hıristiyanlığı reddetmek ve farklı mezhepler kurmak suç sayılmış ve batıda toleranssızlığın resmi temelleri atılmıştır. Bu dönemde farklı inançlara sahip olanlar ölüm cezalarına çarptırılmasa bile çeşitli şekillerde cezalandırılmıştır. Kilise ölüm cezalarını onaylamıyor görünmekle beraber, toleranssız tutumuyla insanları farklı inanç sahiplerine karşı kıskırtmış ve savaşların başlamasına neden olmuştur.³²

2.2. Orta Çağda Tolerans

Orta Çağ'a hâkim olan tek otorite Hıristiyanlıktır. Bu dönemde toleranstan tamamen uzaklaşmış, Hıristiyanlığı egemen kılmak ve diğer dinleri yok etmek üzere Haçlı Seferleri başlatılmıştır.

Orta Çağ boyunca Hıristiyanlık sadece diğer dini inanışlara değil kendi içinde meydana gelen farklı düşüncelere karşı da toleranssız bir tavır sergilemiştir. Engizisyon mahkemelerinin temelleri de bu dönemde atılmıştır. 1184 yılında Papa Lucius III ile İmparator Friedrich Barbarossa tarafından engizisyon mahkemelerinin kurulmasına karar verilmiş, Papa Gregorius IX tarafından ise bu mahkemeler sistemli ve evrensel bir kurum

---

³¹ Batuhan, s. 144, 145.

³² a.g.e., s. 180.

haline getirilmiştir. Engizisyon mahkemelerinin cezalarının çok ağır olması ve bu cezaların uygulanmasında taviz verilmemesi, dini taassubun hat safhada olduğunun işaretidir. Toleranssızlığın zirvede olduğu bu dönemde sadece din adamları değil yönetici sınıfı ve halk da toleranssızlığı özümsemiş, dinden dönenleri belirleme ve ihbar etme konusunda yoğun bir çaba sarf etmişlerdir.³³

2.3. Rönesans ve Aydınlanma Döneminde Tolerans

Tolerans kavramı, felsefi bir kavram olarak 15. yüzyılda Nicolaus Cusanus tarafından De Fidei isimli eserinde ileri sürülmüştür. Ancak kavramın bir problem olarak incelendiği dönem 16. yüzyılda Katolik ve Protestan mezhepleri arasında çıkan Otuz Yıl Savaşlarını (1618-1648) takip eden dönemdir.³⁴ Kavramı gündeme taşıyan ise 16. yüzyılın ilk yıllarında Ütopya'nın yazarı İngiliz düşünür ve devlet adamı Thomas More olmuştur.³⁵

Toleranssızlığın bir problem olarak görülüp, toleransın devreye sokulması, batının ahlaki bir davranış sergilemek istemesinden ziyade, mezhep savaşlarında verilen büyük kayıplardır. Protestanlığın doğuşu ile mezhepler arası çatışmaların başlaması, tolerans kavramının varlığını tam anlamıyla hissettirmesini zorunlu kılmıştır. Mezhepler arasında yaşanan Otuz Yıl Savaşlarından (1618-1648) sonra Westfalia Barışı (1648) imzalanmış ve savaşın neden olduğu yıkımı idrak eden batı, tolerans düşüncesini kabullenmeye başlamıştır.³⁶ Avrupa'nın Rönesans ve Aydınlanma dönemi boyunca elzem bir hak olarak ileri sürdüğü bu terim, ilk defa 1792'de Avusturya İmparatoru II. Joseph tarafından 'tolerans patent' (tolerans beratı) adlı bir fermanla hukukileşmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Fakat tolerans kavramının kâğıt üzerinde hukukî bir müessese olması, maalesef onun toplumda yerleşmiş bir kurum olarak algılanmasını sağlamaz. Tolerans müessesesi hala insanlığın büyük bir özlemidir.³⁷

Aydınlanma döneminde farklı dini görüşlere imkân tanıma olarak ifade edilen tolerans, günümüzde sadece dini azınlık gruplarına verilen özgürlüğü değil, bizden farklı

---

³³ Batuhan, a.g.e., s. 197.

³⁴ Aslan, a.g.m., s. 12.

³⁵ Thomas More, sosyal adaleti savunmuş, haksızlığa, zulme ve adaletsizliğe karşı çıkmıştır. "Utopia" adlı kitabı 1516'da Antwerp'de yayınlanmıştır. Farklı sahalarda görev yapmış olan More, aslında bir hukukçudur. Bkz: Thomas More, *Utopia*, çev. Sebahattin Eyuboğlu, Vedat Günyol., İstanbul: Cem Yayınevi, 1997, s. 7-12.

³⁶ Mete Tunçay, "Altın Çağ Gelecektedir", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, s.117, 118.

³⁷ Ortaylı, a.g.m., s. 25,26.

dinlere ve inançlara mensup olanlarla etkileşimin önemine vurgu yapmak, onlara karşı daha anlayışlı ve daha sabırlı olunmasının gerekliliğini anlatmak için kullanılmaktadır.³⁸

3. TOLERANS KAVRAMININ MAHİYETİ VE UNSURLARI

Toleransın kuru bir kavram olmaktan çıkıp, hayata geçirilmesindeki en büyük faktör, insanlık sınırının son haddine kadar zorlanması olmuştur. İnsanların adeta canavarlaştığı bir dönemde, şartlar toleransın zorunlu olduğu kanısını ortaya koymuştur.³⁹ Yani diyebiliriz ki tolerans, bir toleranssızlık sonucunda ortaya çıkmıştır.⁴⁰

Tolerans kavramının tarihsel geri planı da dikkate alınarak siyasi, ahlaki ve dini içerikli farklı tanımları yapılmıştır. Örneğin bir felsefe sözlüğünde tolerans ‘kendi fikir ve inançlarıyla ters düşen başka fikir ve inançlara tahammül etme, onlara karşı tepkisiz kalma’ olarak tanımlanmaktadır.⁴¹

Cevizci’nin Büyük Felsefe Sözlüğünde ise ‘kendimizden farklı olan düşünme biçimlerine ve yaşam tarzlarına anlayışla yaklaşma tavrı; fikir bazında ortak paydada buluşamadığımız kimselere kendi duygu, düşünce ve görüşlerini ifade edebilme imkânı tanıyan anlayış; farklı değer ve inançlara sahip bireylerin farklılıklara saygı göstererek birlikte var olabilmeleri durumu’ olarak ifade edilmiştir.⁴²

Toleransın, felsefede daha ziyade etik, politika felsefesi ve din felsefesinin konuları içerisinde kendisine yer bulduğunu görüyoruz. Bu bağlamda, herkesin dilediği dini inanç ve düşüncelere sahip olma hürriyetine dayanan tolerans, dini ya da siyasi nedenlerle kişileri ya da uygulamaları engellemekten kaçınma hali manasına gelmektedir.⁴³

Voltaire, tolerans kavramını ‘insanlığın en güzel tarafı’ ve ‘insanoğlunun bölünme hastalığına iyi gelecek tek ilaç’⁴⁴ şeklinde ifade etmiştir. Diyanet Ansiklopedisi, tolerans için ‘bir grup ya da otoritenin doğru bulmadıkları halde kendi inançlarından farklı olan inançlara göz yumması ve bu inançlara sahip kimselere özelde veya kamusal alanda

³⁸ Fikret Yılmaz, “Tolerans Paradoksu”, *International Journal of Social Science*, No:59, 2017, s. 582.

³⁹ Aslan, a.g.e., s. 54.

⁴⁰ Fikret Yılmaz, a.g.m., s. 582.

⁴¹ Orhan Hançerlioğlu, “Hoşgörü”, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018, s. 166.

⁴² Ahmet Cevizci, “Hoşgörü”, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2017, s. 965.

⁴³ Fikret Yılmaz, a.g.m., s. 582.

⁴⁴ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lutfi Ay, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2014, s. 410,414.

belirli özgürlüklerin verilmesi; yanlış olana karşı güç kullanmaktan bilerek vazgeçme ilkesi'⁴⁵ demektir.

Tolerans kavramının farklı kaynaklardaki tanımlarında bazı ortak paydalar görüyoruz. Bu ortak paydalar toleransın unsurlarını belirlemektedir. Tolerans kavramı üzerinde detaylı çalışması olan Batuhan, toleransın üç temel unsurundan bahsetmiştir⁴⁶:

- 1) Başkalık Unsuru: Başkalık, toleransın olmazsa olmazıdır. Farklılıkların bulunmadığı yerde toleranstan söz edilemez. Bu farklılık, küçük bir ayırım olabileceği gibi, tamamen bir karşıtlık da olabilir.
- 2) Katlanma Unsuru: Toleransın negatif yönünü vurgulayan katlanma unsuru; başkalık karşısında insanın gösterdiği yabancılık, korku, kuşku, iticilik gibi duygulara rağmen tepkisiz kalma halidir.
- 3) Hoş Görme Unsuru: Başkalık unsuruna gösterilen olumlu yaklaşımı ifade eden hoş görme unsuru, başkasının kişiliğine ve bizden farklı dini görüşlere sahip olma hakkına saygı duyma halidir ve bu yönüyle toleransın pozitif tarafını ifade eder.

Nicholson'a göre ise toleransın unsurları; sapma, önem, kınama, güç, reddetmeme ve iyiliktir.⁴⁷

Görüldüğü üzere toleranstan söz edebilmek için başkalıkların olması şarttır. Her şeyin ve herkesin aynı olduğu bir ortamda tolerans var olamaz. Tolerans ancak çok kültürlü toplumlarda kendini gösterebilir. Fakat toleranstan bahsedebilmek için bir şart daha vardır ki, o da farklılıkların birey ve toplumlar için önem arz etmesidir.⁴⁸

Özetle Batı'da doğan toleransın yüklendiği anlamları şu şekilde toparlayabiliriz: Toplumun düzeni için farklılığa katlanmak, haz etmesek dahi ötekilerin de hakları olduğunu kabullenmek, bizden farklı olana saygı duymak, ötekini dinlemek ve ötekini anlamaya çalışmak.⁴⁹

---

⁴⁵ Çağırıcı, "Müsamaha", s. 74.

⁴⁶ Batuhan, a.g.e., s. 76.

⁴⁷ Melih Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 37-40.

⁴⁸ Yürüşen, a.g.e., s. 34, 35.

⁴⁹ Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998, s. 25-27.

4. TOLERANS KAVRAMI HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Sosyal kavramların zaman içinde nasıl boyut değiştirdiklerini ve nasıl yeni anlamlara büründüklerini görmemiz için tolerans kavramı önemli bir örnektir. Özellikle ‘katlanma’ unsuru öne çıktığında olumsuz bir anlam yüklenen tolerans kavramı, geçmiş tarihte daha çok bu negatif yönüyle karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Goethe, tolerans kavramını ‘göz yumma, küçük görme’ olarak ifade etmiştir.⁵⁰ Tolerans kavramındaki bu kendini beğenmişlik⁵¹, reformasyon döneminde devletin kabul ettiği din ve inanç haricindeki, öteki din ve inançlara lütufta bulunarak onlara göz yumması anlamından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde din ve vicdan özgürlüğünden bahsedilemediği için tolerans, her an geri alınabilecek bir taviz anlamına gelmektedir. Hal böyleyken ortaya bir haksızlık ve güç eşitsizliği çıkmakta ve tolerans kavramı negatif bir anlam yüklenmektedir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi kavramlar zaman içerisinde anlamlarından bir şeyler kaybederek ya da yeni anlamlar kazanarak farklı bir içeriğe sahip olabilirler. Günümüzde tolerans aşağılayıcı yönünü kaybetmiş ve pozitif bir format kazanmıştır. Bugün tolerans kavramı, çok kültürlü toplumlarda yaşayan birey ve grupların arzu ettikleri dine inanmakta, kendi dini görüş ve yaşayışlarını organize etmekte ve dile getirmekte hür olduklarını ifade etmektedir.⁵² Görüldüğü üzere negatif yönünden sıyrılmış olan tolerans kavramı, içerik olarak fazla bir değişiklik göstermeyerek, halen din ve vicdan hürriyetini amaçlayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şunu da eklemeliyiz ki, kendi değerlerimizle örtüşmeyen inançlara karşı gösterdiğimiz tolerans, o inancın kendisine değil, inanca sahip olma eylemine aittir.⁵³ Tolerans, kişinin onaylamadığı düşünce, inanç ve tutumları kendi benimsediği inanç ve tutumlara denk görmesi değildir. Ötekine farklı olabilme hakkını vermesi; ötekinin dini inançlarını doğru ve dikkate değer bulmasa ve hatta anlamsız, yanlış ve itici bulsa da onun farklı olma edimine saygı göstermesidir. Bu nedenle tolerans, kayıtsızlık ve vurdumduymazlıkla her şeye göz yummak anlamına gelmez. Başkasının manevi dünyasını yargılamaktan uzak durmamız gerektiği gibi, çevremizde olup bitenlere ve

---

⁵⁰ Batuhan, a.g.e., s. 77.

⁵¹ a.g.e., s. 76.

⁵² a.g.e., s. 78.

⁵³ Fikret Yılmaz, a.g.m., s. 583.

başka insanlara kayıtsızlıktan da kaçınmalıyız.⁵⁴ Çünkü aldırış etmemek ve görmemezlikten gelmek tolerans olarak kabul edilemez.⁵⁵

Bu şekliyle ‘yaşa ve yaşat’ prensibini benimseyen tolerans, kendi yaşam biçimimizin başkalarının hayatlarını engellememesi ve onlara zarar vermemesi anlamına gelmektedir.⁵⁶ Yani bu durumda toleransın da bir sınırı vardır diyebiliriz. Farklı inanç ve düşüncelere var olma hakkı tanımak, tek tek her uygulamaya ve her eyleme tolerans gösterilmesi gerektiği anlamını taşımaz. Toplumdaki düzen mutlak hürriyet düşüncesiyle sağlanamaz.⁵⁷ Aksine sınırsız bir tolerans algısı, toplumun zamanla yok olmasına neden olur.⁵⁸ Bu sebeple de tolerans kavramı hiçbir toplumda sınırsız olarak uygulanmamıştır. Toleransın zirvede yaşandığı toplumlarda bile öncelik otoritenin kurduğu düzenin bozulmaması olmuştur. Toleransın sınırını belirleme noktasında ise, devletin güvenliğini tehdit edecek durumlara fırsat verilmemesi ve toplumun diğer fertlerinin zarar görmemesi gibi esaslar dikkate alınmıştır.⁵⁹

Netice olarak diyebiliriz ki; farklı dini inanç ve düşüncelere sahip bireylerin yaşadığı toplumlarda tolerans, barışı sağlayan bir anahtardır ve bu nedenle de gereklidir. Eğer toleransa dayalı bir dünya istiyorsak, bencil tutumlarımızdan kurtulmalı, din özgürlüğünün herkesin en doğal hakkı olduğu düşüncesiyle hareket etmeliyiz.⁶⁰

---

⁵⁴ Şaban Ali Düzgün, *Din, Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, s. 169.

⁵⁵ Fikret Yılmaz, a.g.m., s. 585.

⁵⁶ a.g.m., s. 585.

⁵⁷ a.g.m., s. 590.

⁵⁸ a.g.m., s. 603.

⁵⁹ Çağırıcı, “Müsamaha”, s. 75.

⁶⁰ Fikret Yılmaz, a.g.m., 584, 604.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM'DA VE KUR'AN'IN EĞİTİM ANLAYIŞINDA TOLERANS KAVRAMININ YANSIMALARI

1. İSLAM DİNİNDE BİR İLKE OLARAK TOLERANS

Tolerans, farklı inanç ve dinlere perspektif sağlamak açısından önemli bir role sahiptir. Psikolojik bir içeriği olan tolerans kavramı insanî bir sorumluluğu ifade eder. Bu sorumluluk, kendimiz gibi olmayanların da yaşama haklarının olduğunu ve toplumsal bir düzen içerisinde onların da bizler gibi eşit haklara sahip olduklarının kabul edilmesini gerektirmektedir.¹

Batılıların din hürriyetini ön plana çıkarmak için kullandıkları toleransı, Kur'an-ı Kerim asırlar evvel: “*Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.*”² ayetiyle insanlara sunmuştur. İslam dininin hâkim olduğu yerlerde, farklı dini inançlara saygı gösterilmiş, hatta farklı inanç mensuplarının hakları koruma altına alınarak İslam'ın yüceliği gösterilmiştir.³ Bireylerin dokunulmaz haklarıyla, toplumu ayakta tutan değerlerine zarar verecek hareketler olmadıkça, hiç kimse dini inançlarından dolayı baskı ve zulme maruz kalmamıştır.⁴

İslam'daki tolerans anlayışı, Batı'daki tolerans anlayışından farklıdır. Batı'da engizisyon işkencelerinden sonra ‘öteki’ olanlara ihsan olarak verilen tolerans, İslam'da, dinin temel prensiplerinden biri olarak ortaya çıkmış ve bireylerin doğal bir hakkı olarak görülmüştür.⁵

Batı'ya egemen olan Hristiyanlık dininde, vahiy değiştirilmiş, unutulmuş ve tahrif edilmiştir. Bu sebeplerle Hristiyanlık aslını yitirmiş ve tolerans hiçbir zaman özünü kaybetmiş bu dinin aslî bir parçası olamamıştır.⁶ İnsanlığın elinden alınan hak ve

---

¹ Fikret Yılmaz, a.g.m., s. 583.

² Bakara, 2/256; Ayrıntılı bilgi için bkz: Halil Altuntaş, *İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001, s. 16-81.

³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, İstanbul: Eser Kitabevi, 1979, C.2, s. 860.

⁴ Mesut Erdal, “Muhammed M. Pickthall'ın The Cultural Side Of İslam Adlı Eserinde Dinî Hoşgörü”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Diyarbakır, 2000, s. 44.

⁵ Erdal, a.g.m., s. 44.

⁶ a.g.m., s. 47.

özgürlükler, İslam dini ile yeniden gün yüzüne çıkarılmış ve insanın onurlu bir varlık olduğu hatırlatılmıştır. İnsanlığa umut olan İslam, getirdiği evrensel ilkeler ile adeta çığır açmıştır.

İslam, getirdiği tevhid dini ile birlikte tevhide aykırı bütün inançları reddetmiştir. Fakat bunu yaparken psikolojik ve fiziksel şiddet kullanarak bu inançların yok edilmelerine izin vermemiştir. Kur'an, "*Sizin dininiz size, benim dinim bana*"⁷ ifadesiyle farklı din ve inançların yanlış olduğunu belirtmiş, lakin bu konuda insanların tercihlerine müdahale etmemiştir. İslam sadece tevhide aykırı bu inançların sahiplerini ikna yoluyla hakka davet etmiştir. "*İman edenlere söyle de Allah'ın (yargı) günlerine inanmayanları bağışlasınlar; çünkü (böyle) bir topluluğu, hak etmeleri yüzünden Allah cezalandıracaktır. İyi işler yapan kendisi için yapmıştır, kötülük yapanın da kötülüğü kendinedir; sonra Rabbinize döndürüleceksiniz.*"⁸ şeklindeki ayetlerde din özgürlüğü vurgulanmış, inançlarından dolayı kimseye baskı yapılamayacağı ifade edilmiştir. Hesabının sadece Allah'a verileceği bu konuda müslümanların inanmayanlara karşı tolerans göstermesi istenmektedir.⁹

Tarihte bir insana ya da bir cemaate, İslamiyet'i kabul etmeleri için herhangi bir zorlama olayına rastlanmaz; çünkü bu durum İslam'ın tolerans ilkesine aykırıdır. İslam devletleri ve hükümdarları en güçlü oldukları dönemlerde bile, gayr-i müslimleri zorla İslam dinine sokmak ve başka dinlere yaşam hakkı tanımamak gibi zulüm hareketlerine başvurmamışlardır. İslam devletleri isteselerdi, İspanya'da müslümanlara ve musevilere karşı uygulanan yok etme siyasetine benzer faaliyetleri kolaylıkla uygulayabilirlerdi. Ortaçağda Bizans imparatorluğunu asırlarca kana boyayan mezhep kavgaları, engizisyon devrinin vahşi anıları, Batı dünyasının korkunç Katolik-Protestan mücadeleleri, tolerans meselesinde İslam ile Batı arasında bir karşılaştırma yapabilmek için bize yeterli fikir verebilir. Özellikle Protestan memleketlerinin, Kanuni Süleyman ordularını, kendilerini din ve vicdan hürriyetine kavuşturacak bir kurtarıcı olarak büyük bir ümitle beklemeleri, İslam'ın tolerans anlayışını gözler önüne sermektedir.¹⁰

---

⁷ Kafirun, 109/6.

⁸ Casiye, 45/14, 15.

⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, C.5, s. 14, 15.

¹⁰ Musa Bilgiz, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, Ankara: Fecr Yayınları, 2013, s. 169.

Batılı birçok ilim adamı da İslam'ın farklı inançlara mensup kişilere gösterdiği tolerans anlayışını tasdik etmektedir. Müslümanların, hıristiyanlara karşı galip geldikten sonra halka uyguladıkları tolerans, dikkate değer örneklerdendir. Bu tolerans, tarih boyunca da devam etmiştir. Bazı hıristiyan kabileleri İslam'ı kabul etmiş ve bunu tamamen hür iradeleri ile yapmışlardır. İslam'ı kabul etmeyen gruplar ise kendi dinlerini serbestçe yaşayabilmişlerdir. Bugün müslümanlar arasında hayatlarını sürdüren hıristiyan kabilelerin varlığı da İslam'ın bu tolerans anlayışını devam ettirdiğini göstermektedir.¹¹

İslam'ın tolerans ilkesini; eşitlik, adalet ve inanç özgürlüğü başlıkları altında incelediğimiz takdirde, Batı'dan gelen tolerans kavramının İslam dinindeki karşılığını daha iyi anlayabileceğimizi düşünüyoruz.

1.1. Eşitlik

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de insanların yaratılıştaki eşit olduğuna dikkat çekmiş ve bunu fitrat kavramı üzerinden ifade etmiştir. *"O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler."*¹²

Özellikle, Kur'an'da birçok ayette "Ey insanlar" ve "Âdemoğulları"¹³ gibi ortak ifadeler yer verilmesi, yaratılıştaki birliğe ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Kur'an'a göre insan, en güzel şekilde yaratılmış olup¹⁴, yeryüzünde Allah'ın halifesi¹⁵ olmakla müjdelenmiştir. Allah insana ruhundan üflemiş ve meleklere ona secde etmesini emretmiştir.¹⁶ Allah'ın halifesi olarak nitelendirilen insan, kâinata hâkim olan, şan ve şeref sahibi bir varlıktır.¹⁷

İslam dini, doğduğu günden beri insanlar arasında eşitliği ilan etmiştir. Bütün insanların tek bir cinsten geldiğini kabul ederek¹⁸, insan hak ve hürriyetlerini bu esasa belirlemiştir. Peygamber Efendimiz: *"Ey insanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Âdem'in çocuklarıdır. Âdem ise topraktır. Arabın arap olmayana, arap*

---

¹¹ Bilgiz, a.g.e., s. 168,169.

¹² Rum, 30/30.

¹³ İsrâ, 17/70.

¹⁴ Tin, 95/4.

¹⁵ Bakara, 2/30.

¹⁶ Hicr, 15/29.

¹⁷ Yaşar Nuri Öztürk, "Bir Fitrat Dini Olarak İslam'ın Karakteristikleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul, 1993, s. 273.

¹⁸ Nisa, 4/1.

olmayanın da arap üzerine üstünlüğü olmadığı gibi; siyahın beyaza, beyazın siyaha takva dışında herhangi bir üstünlüğü yoktur. Hepiniz tarağın dişleri gibi eşitsiniz."¹⁹ buyurmuş ve İslam'daki eşitlik anlayışını en güzel biçimde ifade etmiştir.

Kur'an; sosyo-kültürel farklılıkların yaratılışın özünde olduğunu²⁰ vurgulayarak bu farklılıkların birer tanışma sebebi olduğunu²¹ belirtir ve bu durumu toplumların birlikte yaşaması için birer avantaj olarak görür. Tüm insanlar ortak atadan yani Âdem ile Havva neslinden gelir ve aynı insani özelliklere sahiptirler. İnsanların; cinsiyet, dil, ırk, renk, kavim vb. açılardan farklı yaratıldığına işaret eden ayetler, Müslümanların kendilerinden farklı olan/öteki hakkında nasıl bir algıya sahip olmaları gerektiğini açıklamaktadır.²²

*"Herkesin yüzünü ona doğru çevirdiği bir yönü vardır. Öyleyse hayırlarda yarışın. Nerede olursanız olun, Allah sizin hepinizi bir araya getirecektir. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir."*²³ *"(Resulüm!) Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları koruyucu olarak bu kitabı hak ile indirdik. Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen bu gerçeği bırakıp da onların isteklerine uyma. Her birinize bir şeriat ve bir yol, yöntem verdik. Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi denemek istedi. Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. Allah size hakkında ayrılığa düştüğünüz şeyleri haber verecektir."*²⁴ Bu ayetler bizlere, farklılıkların üstünlük sağlamada bir artısı olmadığını, bütün insanların fitrat üzere eşit yaratıldığını ve ortak hedefin, iyilikte yarışmak olduğunu söylemektedir. Buradan yola çıkarak ötekini tanımlarken; rol, statü, ırk ya da benzeri kavram ve farklılıklar üzerinden gidemeyeceğimizi, Kur'an'ın eşitlik ilkesinin herkesi içine aldığını söyleyebiliriz.²⁵

Yüce Allah insana secde etmelerini meleklerle emrettiği zaman²⁶, şeytan buna karşı çıkararak, 'insan topraktan yaratılmıştır, hâlbuki ben ateşten yaratıldım' diyerek

---

¹⁹ Abdülkerim Osman, *İslam'da Fikir ve İnanç Hürriyeti*, çev. Ramazan Nazlı, İstanbul: Şelale Yayınları s. 50, 51.

²⁰ Nahl, 16/93.

²¹ Hucurat, 49/13.

²² Seyyid Sancak, "Kur'an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde Empati Kavramı", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:3, C. 3, S. 6, 2015, s. 59.

²³ Bakara, 2/148.

²⁴ Maide, 5/48.

²⁵ Sancak, a.g.m., s. 60.

²⁶ Hicr, 15/29

kendini insandan üstün bir varlık olarak görmüştür.²⁷ Kur'an, bu şekildeki bir kibirlenmeyi, yani bazı toplulukların kendi kanlarını kutsamalarını ve yücelik iddialarını kesinlikle reddetmiştir. İnsanlığı asabiyet ve coğrafi yakınlık anlayışına karşı uyaran İslam dini²⁸, yalnız muttaki olan, yani istek ve arzularını kontrol edebilen, Allah'ın emirlerine uygun yaşayan kişilerin üstünlüğünü kabul etmiştir.²⁹ İnsan onurunu yerle bir eden ırk ayrımcılığını ortadan kaldırmanın onur ve övüncü İslam'a aittir.³⁰ Zira bu gibi farklılıklar, Allah'ın insan için çizdiği bir kader olup, insanın sorumluluk sahasına dâhil değildir.³¹

Tıpkı Kur'an gibi, Kur'an'ın eğittiği Hz. Peygamber de, muhatap olarak insanları birbirinden ayırmamıştır. Günün birinde, bir Yahudi cenazesinin geçtiğini gören Peygamber, sırf Allah'ın yaratmış olduğu kıymetli bir varlık olmasından dolayı, ona hürmet ederek cenaze için ayağa kalkınca, onun bu halini görenler; kendisine, yoldan geçen bir Yahudi cenazesi olduğunu hatırlatmıştır. Hz. Peygamber de 'kim olursa olsun o bir insandır' cevabını vermiştir. İnsan sevgisini ve yaratılana duyulan saygıyı gösteren bu tavır, toplumsal yaşamda sergilenmesi gereken bir davranış örneğidir.³²

Netice itibariyle diyebiliriz ki İslam, fertlerin sahip olduğu hak ve değerlere riayet ederek eşit kanunlar getirmiştir. Irk, dil, din, renk, zenginlik, fakirlik gibi bütün ayrımları kaldırmış ve mutlak sosyal adaleti gerçekleştirmiştir.³³

1.2. Adalet

Ahlak literatüründe insafı ve doğru olmak, davranış ve hükümde doğru karar vermek, verilen kararlarda hakkı gözetmek, mutedil olmak, zulmetmemek, her şeye hakkını tam olarak vermek³⁴ gibi anlamlara karşılık gelen adalet kavramı, Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde genel olarak 'düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, dürüstlük, tarafsızlık' gibi manalarda kullanılmıştır.³⁵

---

²⁷ Bilgiz, a.g.e., s. 136.

²⁸ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017, s. 1232, 1233.

²⁹ Nisa, 4/1; Hucurat, 49/13.

³⁰ Ebulfazl İzzetî, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1984, s. 264.

³¹ Ali Can, *Diyaloğun Kur'anî Temelleri*, İzmir: Işık Yayınları, 2012, s. 37.

³² Buhari, "Cenaiz", 48.

³³ Halil Çiçek, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2008, s. 69.

³⁴ Dini Kavramlar Sözlüğü, haz. İsmail Karagöz, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005, s. 5,6.

³⁵ Çağırıcı, "Adalet", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, 1988, s. 343.

Adalet, İslam'ın bütün hükümlerinin temelini koyduğu ve beşeri ilişkilerde ortaya çıkarmak ve yaymak istediği ilkelerden biridir. Esasen bu, İslam'ın, insana yaraşan onur ve değerini kazandırma çabasıdır. Adalet, hakkı korumak için bir zorunluluk olup, bireyler arasında güveni arttırarak, birbirlerine karşı alakalarını güçlendirir. Yüce Allah; *“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor.”*³⁶ buyurmuştur. İslam dini, toplumdaki düzeni ve dengeyi sağlayabilmek için insanlara her durumda adaletli olmalarını emretmekte, zulümden ise insanları men etmektedir.³⁷ Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki insanî ve toplumsal düzen, adalet olmadan bir başka yolla sağlanamaz ya da bu düzen uzun ömürlü olamaz.³⁸

Allah, Kur'an-ı Kerim'de; her hangi bir ırk ve soya göre biçimlenmemiş, ayrıcalıktan münezze, yer ve zaman sınırı olmadan bütün insanları çevreleyen bir adalet anlayışı ortaya koymuştur. Kur'an'ın bu adalet anlayışında, insanın karar mekanizmasını olumsuz yönde etkileyen hiddet, kin, nefret, aşırı sevgi, aidiyet gibi duygulara yer verilmemiştir.³⁹ Bu durum Kur'an'da; *“Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine de olsa adaletten asla ayrılmayan, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır.”*⁴⁰ şeklinde ifade edilmiştir. Bu olumsuz duyguların, tıpkı adaleti engellediği gibi, tolerans kavramını da engelleyeceğini söylemek mümkündür. Çünkü zulmün olduğu yerde değerler değer olmaktan çıkarlar, ya da hiçbir değer taşımazlar.⁴¹ Duygu ve düşüncelerde orta yolu sağlama, duyguları yerinde ve zamanında kullanabilme, toplumsal adaletin, dolayısıyla toplumsal düzenin sağlanmasında, barış ve huzur ortamının oluşmasında oldukça etkilidir.⁴²

---

³⁶ Nahl, 16/90.

³⁷ Karaman vd., a.g.e., C.3, s. 432-436.

³⁸ Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din, Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2013, s. 76.

³⁹ Harun Savut, “International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic”, *Turkish Studies*, Volume 9/11, Fall 2014, s. 460.

⁴⁰ Nisa,4/135.

⁴¹ Hökelekli, a.g.e., s. 76.

⁴² a.g.e., s. 83.

Sosyo-kültürel farklılıkların anlamlandırılması veya farklılıklara özel değerlerin varlığını devam ettirmesi yönünde, adaletin karşısında duran en büyük engellerden birisi ise, “ben” duygusudur. Bu duygu her şeyin merkezine insanın kendini koyması anlamına gelir ve adalet kavramına zarar verir. “Ben” duygusu ön planda olduğu için diğerlerini ifade eden “öteki” ise önemsiz ve değersiz bir hale gelir. Bencilliğe karşı duran adalet ise sevgi, saygı ve karşısındakini anlamaya çalışmayı, toplumların değerlerini ve düşüncelerini korumayı amaç edinmiş, dengeli ve ölçülü bir şekilde herkese hakkını ne bir eksik, ne bir fazla, tamam olarak veren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴³

Başka bir deyişle adalet, sosyokültürel ayırmadan uzak kalarak, haklı olana hakkını teslim etmek, suçlu olana da cezasını vermektir.⁴⁴ İslam’a göre inananlar din kardeşidir. Aralarında inanç farklılığı bulunan insanlar ise, hilkatte kardeşirler. İslam, hukukun üstünlüğünü önemseyerek, yaratılıştaki aynı olan, ancak yaşam serüveninde sosyo-kültürel açıdan başkalaşan insanların da hukukunu gözetmiş ve bu şekilde adaleti sağlamayı gaye edinmiştir.⁴⁵ Kur’an sosyokültürel farklılıkları adaleti sağlamada bir kıstas değil, aksine bu farklılıkları anlamlandırarak birlikte huzur içinde yaşamının ön koşulu olarak adil olmayı gerek görmüştür.⁴⁶ Buna bağlı olarak adalet, farklılıkları bir kenara bırakıp yaratılıştaki kardeşlikten hareketle, bir toplumda yaşamak için ortaya konmuş olan ilke, kural, değer yargıları ve faziletlerin somutlaşmış halidir diyebiliriz.⁴⁷ Kanun önünde herkesin eşit olması ve bu eşitliğin evrensel oluşu Kur’an’ın adalet kavramına bakış açısını ortaya koymaktadır.⁴⁸

“Adalet/Adl” kavramı aynı zamanda Allah’ın isimlerinden birisidir ve “Çok adil olan” anlamına gelmektedir. Allah’ın adaletli olması ise hiçbir ayırım olmadan hak sahibine hakkını vermesi, yaratılmış olanı layık olduğu bazı olanak ve becerilerle donatması, haksızlık yapanları da belli oranlarda cezalandırmasıdır.⁴⁹ Kur’an, adaletin sağlanmasında her bireyi eşit sayarak; soy, sopy, din, dil, ırk, cinsiyet ayırımına tabi tutmadan insanı hukukî bir şahsiyet olarak görmektedir.⁵⁰

---

⁴³ Hökelekli, a.g.e., s. 78, 79.

⁴⁴ Vecdi Akyüz, *Kur’an’da Siyasi Kavramlar*, İstanbul: Kitabevi, 1998, s.108.

⁴⁵ Yaşar Nuri Öztürk, “Kur’an’a Göre Hukuk Devleti ve İnsan Hakları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, İstanbul, 1999, s. 23.

⁴⁶ Sancak, a.g.m., s. 60, 61.

⁴⁷ Cevizci, a.g.e., s. 20.

⁴⁸ Hans-Georg Ziebertz, “Çok Kültürlü Bir Toplumda Din Eğitimi”, *Çok Kültürlülük Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, ed. Recep Kaymakcan, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2006, s.161.

⁴⁹ Hökelekli, a.g.e., s. 85.

⁵⁰ Sancak, a.g.m., s. 60, 61.

Hz. Peygamber de; “*Kim bir zimmiyi haksız yere öldürürse, cennetin kokusunu alamaz*“ buyurarak diğer inanç ve kimliklere karşı tolerans göstermeyi ifade etmekle birlikte, beraber yaşamının temelinde adaletin önemine işaret etmiştir.⁵¹

Sonuç olarak diyebiliriz ki; dini, etnik, siyasi, kültürel, ekonomik ve coğrafi farklılıkların meydana getirdiği sorunlar, insanlığın yakalandığı bir hastalık olup, tolerans kavramını da negatif yönde etkileyen faktörlerdir. Adalet ise, bu sorunların çözümünde kullanılan bir tedavi yöntemidir.⁵² Adalet, bütün erdemlerin başı olup, faziletlerin en önemlisidir.

1.3. İnanç Özgürlüğü

Allah, insanı vahyine muhatap seçmiş ve yeryüzünün temsilcisi olarak ilan etmiştir. Dünya ise insanın sorumluluk alanı ve sınava tâbi tutulduğu yer olarak hatırlanmıştır. Bu nedenle de insan, diğer canlılara bahşedilmeyen bir akıl ile donatılmıştır. Yüce Allah, insana doğru yolu gösteren rehber kitaplar ve elçiler göndermiştir. Bir imtihanın içinde bulunan insan, tüm söz ve eylemlerinde öncelikli olarak onu yaratan Allah'a karşı sorumlu tutulmuştur. Yaratana karşı olan bu sorumluluk; doğaya, canlılara ve insanlığa karşı olan diğer sorumluluklar ile bağlantılıdır. Allah'ın yeryüzünü emanet ettiği insan, vahyin, aklın ve vicdanın yörüngesinde hareket etmek durumundadır. İnsandan beklenen görev, yeryüzünü ve hayatı koruması, topluma karşı duyarlı ve huzurlu bir yaşam sürmesidir.⁵³

İnsanın dünya hayatındaki gayesi Allah tarafından belirlenmiş olsa da, bu hedefin gerçekleştirilmesini Allah, insanın iradesine bırakmıştır. İnsan, aklı, vicdanı ve vahyin yol göstermesi sayesinde bu gayeyi gerçekleştirmeye muktedirdir. Fakat belirlenen hedefe ulaşım noktasında insan serbest bırakılmıştır. Yani, insana bu seçme hakkını Allah vermiştir.⁵⁴

Amellerin özünde ‘tercih etme’ olduğuna göre, bireye bu seçim hakkını tanıyan kaynağın vasfı itibarıyla özgürlükler önem kazanır. Bireyin bu kaynağa duyduğu sadakatin ölçüsü, önemin ölçüsünü de artırır. Bireyin kaynağa sadakati boyutunda, o

---

⁵¹ Aslan, a.g.e., s. 215.

⁵² a.g.e., s. 158.

⁵³ Faruk Ermemiş, “Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, s. 2.

⁵⁴ Ahmet Akbulut, “Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri”, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33, Ankara, 1992, s. 130.

alandaki kısıtlamaların ve baskıların yaşatacağı rahatsızlık da artar. İnsan üzerinde en tesirli kaynak, aşkın ve mutlak olan kaynaktır, yani Allah'tır. İnsanın kutsal saydığı aşkın ve mutlak varlığa dayalı olduğu ve hem dünya hem de ahiret hayatını ilgilendirdiği için, din özgürlüğü, insanın en vazgeçilmez hakkıdır. Bu nedenle, insanın özgürlükleri arasında en önemlisi din özgürlüğüdür.⁵⁵

Din özgürlüğü, görev duygusu ile de alakalıdır. Diğer hak ve özgürlüklerden farklı olan bir yönü de budur. Aslında dini eylem, verilen bir görevin yerine getirilmesidir. İnanan kişi için bu görevi emreden, mutlak varlık olan Allah'tır. Allah'ın istek ve emirleri karşısında kendini sorumlu hisseden insan, Allah tarafından gelen buyruğun zorunlu olduğuna inanır. Dolayısıyla insanın böyle bir vazifeyi yerine getirmesini engelleyen ve dini eylemlerini kısıtlayan her türlü baskı ve zorlama, kişide büyük bir acıya ve üzüntüye sebep olur.⁵⁶

Dinin özü olan iman, insanların manevi dünyasıyla ilgilidir ve bu maneviyata kimse müdahale edemez. Zorla ve baskıyla iman gerçekleşmeyeceği gibi, zorla yapılan ibadetler de anlamlı olmaz. İman etmesi için zorlanan kişi, mümin değil münafık; ibadet etmeye zorlanan kişi ise muhlis değil ancak mürâî (gösteriş yapan insan) yapılıdır. İmanın ve ihlasın ait olduğu yer kalptir. Kalbe Allah'tan başka hiç kimse söz geçiremez ve baskı uygulayamaz. Allah da, insanları dini tercih konusunda serbest bırakmıştır, çünkü insanı yeryüzünde bir imtihana tabi tutmuştur. Bu imtihandan başarı ile çıkabilmesi için kendisine akıl ve vicdan bahşetmiş, peygamber ve kitaplarla ona rehberlik etmiştir. Ancak Yüce Allah; insanı, peygamber ve kitaplarla gönderdiği dini tasdik etmeye ve ibadete mecbur bırakmamıştır. Zira bir sınav yeri olan dünyada, insanın yapıp ettiklerinden sorumlu olabilmesi için, inanıp inanmamakta, ibadet edip etmemekte özgür olması gerekir.⁵⁷

İnsanları inanmaya zorlamak, Allah'ın "...artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin..."⁵⁸ şeklinde çözümlediği hür iradenin karşılığı olamaz. Allah insanların düşünce ve inançlarını dokunulmaz kabul etmiştir. Zaten Allah'ın böyle bir ihlale de ihtiyacı yoktur. Bu nedenle aynı ortamı paylaşan bireylerin, birbirlerine düşünce ve inançlarını

---

⁵⁵ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, İstanbul: Divan Kitap, 2014, s. 86.

⁵⁶ Öner, a.g.e., s. 85.

⁵⁷ İsmail Karagöz, *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 46, 47.

⁵⁸ Kehf, 18/29.

kabul etmeyi dayatmalarına Kur'an müsaade etmez. Kur'an'ın arzu ettiği esas konu, farklı düşünce ve inanca sahip insanların birbirlerine saygı göstermesi, huzur ve barış içerisinde birlikte yaşamalarıdır.⁵⁹ Kur'an-ı Kerim: *“Rabbin dileseydi insanları elbette tek bir ümmet yapardı. Fakat onlar hep ihtilaf içinde olacaklardır, Rabbinin esirgedikleri müstesna; zaten O insanları buna uygun yaratmıştır...”*⁶⁰ diyerek insanlara istedikleri dine mensup olma hakkı tanımış, farklı inançları tehlikeli olarak görmemiş ve onları yok etme yoluna gitmemiş, bireylerin herkesi kendine benzetme çalışmalarına izin vermemiştir.⁶¹

Din ve vicdan özgürlüğü, medeniyetin sembolü ve insan haklarının en önemlisi, hatta olmazsa olmazıdır. Din, insanların şahsi tercihleri ile yaşamaları gereken bir kurumdur. Zaten dinin içeriği, ısrara ve zor kullanmaya dair eylem ve tutumlar değil; isteğe bağlı eylem ve tutumlardır. Kalp ile tasdik etmeyi gerektiren iman, tüm korkulardan emin olarak ruhun huzura kavuşmasıdır. Bu nedenle hiç kimseye, herhangi bir dini kabul veya reddetme hususunda baskı yapılmamalıdır.⁶²

İslam'da din hürriyetinin kapsamını açıklayan konular aşağıdaki maddelerde belirtilmiştir:

- 1- Hiç kimseyi, dini duygusundan veya inancından dolayı baskı altına almamak, tenkit etmemek.
- 2- Başka dinlere mensup kimselerin yaptıkları ibadetlere müdahale etmemek ve mabetlerine dokunmamak.
- 3- Dinlerinin kendilerine mübah kıldığı yiyecek ve içeceklere karışmamak.
- 4- Şahsi davalarında; evlenme, boşanma, nafaka gibi işleri dinlerinin kendilerine çizdiği hürriyet çerçevesinde icra etmelerine olanak tanımak.
- 5- Dini şereflerini ve şahsi haklarını koruma adına; akıl, mantık, ahlak sınırları dâhilinde onlara dini mücadele ve tartışma hürriyetini tanımak.

---

⁵⁹ Zeki Tan, “Kur'an-ı Kerim'in Farklı İnanç Gruplarına Ortak Gelecek İnşa Etmek İçin Önerdiği Paradigma”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S.1, 2013, s. 72.

⁶⁰ Hud, 11/118.

⁶¹ Karaman vd., a.g.e., C.3, s. 207.

⁶² Bilgiz, a.g.e., s. 162.

Görüldüğü gibi İslam, din hürriyetini bütün insanlara tanımıştır, dolayısıyla bu hak evrenseldir. İslam tarihinde hiç kimse dinini terk etmeye ve İslam'a girmeye zorlanmamıştır. Ve yine hiç kimse ibadetlerini yerine getirmekten ve mabetlerine devam etmekten men edilmemiştir.⁶³

Yüce Allah tarafından insana tanınan hak ve özgürlükler ihlal edilemez, kaldırılamaz ve değiştirilemez haklardır. Çünkü bu hak ve özgürlükler, vahyin ilkelerinden meydana gelmiştir ve Allah'ın insana verdiği diğer emirleri gibidir. Her zaman geçerli ve evrensel olan bu hak ve özgürlüklere riayet edilmesi dini açıdan sevap kazandırırken, bu hakların çiğnenmesi ve yerine getirilmemesi ise uyarıyı ve cezayı gerektirir.⁶⁴ Hiç kimse İslam'ı yahut başka bir dini kabul etmek zorunda değildir. Hakikatler izah edilip, vahiy tebliğ edildikten sonra, her insanın dinî tercihi kendi hür iradesine bırakılır ve bu tercihin yükümlülüğü de kendisine ait olmuş olur. Kur'an-ı Kerim, inançların kabulü noktasında insanları zorlamayı kesinlikle uygun görmemektedir.⁶⁵

İnsanlar, inanıp inanmama konusunda özgür bırakıldığına göre, kimse kimsenin inancına baskı yapma hakkına sahip değildir. Bu hususta şu ayete yer verebiliriz: *"Allah dileseydi onlar ortak koşmazlardı. Biz seni onların üzerine bir bekçi kılmadık. Sen onların vekili de değilsin."*⁶⁶ Bu ayete göre, Allah'tan başka hiç kimsede, diğerini inandırma gücü mevcut değildir. Oysa Allah da insana inanç hürriyeti tanımış ve bireyleri bu alanda serbest bırakmıştır. Hal böyleyken Yaratıcının müdahale etmediği bir hususa, yaratılmışların karışması abesle iştigal olur. Zaten ayetin ikinci kısmında Peygamber'e hitaben, *"Biz seni onların üzerine bir bekçi kılmadık. Sen onların vekili de değilsin."* ifadesinden anlatılmak istenen de, Peygamber nezdinde tüm Müslümanların inanç özgürlüğüne saygı duyması gerektiğidir.⁶⁷

Dinde zorlama yoktur, fakat dini Kur'an'ın ilkeleri doğrultusunda insanlara aktarma, yani tebliğ etme görevi vardır. Bu görevin hiçbir aşamasında muhataba baskı ve

---

⁶³ Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 72,73; Osman, a.g.e., s. 28.

⁶⁴ Furat Akdemir, "İmanın Değersel Anlamı ve İslam'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 6, Sayı 2, s. 47.

⁶⁵ Bilgiz, a.g.e., s. 162.

⁶⁶ Enam, 6/107.

⁶⁷ Karaman vd., a.g.e., C.2, s. 452; Esed, a.g.e., s. 318.

zorlama yapılamaz.⁶⁸ Peygamber, dini insanlara zorla kabul ettirmekle değil; dini insanlara beyan etmek, öğüt vermek, dinin emir ve yasaklarını sözlü ve fiili olarak açıklamakla mükelleftir.⁶⁹ İcra edilen tebliğler neticesinde kişilerin inanma hakları olduğu gibi, eğer ikna olmamışlarsa inanmama hürriyetleri de vardır.⁷⁰ Nitekim Allah insanlara iman ve ibadet hürriyeti vermeseydi, yeryüzünde iman edip ibadet ve itaat etmeyen tek bir insan kalmazdı.⁷¹

Ele aldığımız eşitlik, adalet ve inanç özgürlüğü başlıklarından yola çıkarak Kur'an'ın, Allah'a inananlardan şunları talep ettiğini ifade edebiliriz:

- 1- İnsanlara Allah'ın kulları oldukları bilinciyle yaklaşmak ve bu nedenle onları eşit görmek.
- 2- Her kim olursa olsun; dil, din, renk, ırk ayrımı yapmadan tüm insanların haklarına karşı saygı ve adalette öncü olmak, zulüm ve şiddetten kaçınmak.
- 3- Allah'ın insanlara tanıdığı din hürriyeti hakkını gasp etmemek.
- 4- Bireyi Allah ile arasındaki bağından dolayı yargılamamak, dini tercihlerinden ötürü hor görmemek.

Kur'an'dan çıkarılmaya çalışılan esaslar, hem bir müminde olması gereken özellikler, hem de toleransın temel taşları olarak kabul edilmesi gereken içeriğe sahiptirler.⁷²

Kur'an'ın toleransı çerçevesinde yanlış idrak edilen bir konu vardır ki, bu da mürtedin öldürülmesi hususudur. Bu konu İslam hukuk tarihini oldukça meşgul eden bir problem olmuştur. Yapılan araştırma ve çalışmalardaki ortak kanıya göre, inanç bağlamında gayr-i müslimlerin durumu ne ise, dinden dönenlerin durumu da aynıdır. Yani önce iman edip daha sonra inkâr ettikleri için, dünya hayatında bu kişilere verilecek bir ceza yoktur. Ayetlerde öngörülen ceza, bu kişilerin ahirette uğrayacakları azap, cehennem ateşi ve yaptıkları iyiliklerin ziyan olması şeklindedir.⁷³ Kur'an-ı Kerim'de

---

⁶⁸ Karagöz, a.g.e., s. 55.

⁶⁹ Ğaşiye, 88/21-22; Kaf, 50/45; Şûrâ, 42/48.

⁷⁰ Mustafa Özden, *Kur'an'a Göre İnanma Hürriyeti*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2011, s. 42.

⁷¹ Karagöz, a.g.e., s. 50.

⁷² Aslan, a.g.e., s. 140, 141.

⁷³ Bakara, 2/217.

dinden dönenlerin öldürüleceğine dair herhangi bir ibareye rastlanmamaktadır.⁷⁴ Hz. Peygamber'in fiili sünnetinde de dinden dönenler için dünyada verilecek bir ceza ile ilgili hüküm bulunmamaktadır. Elbette hiç iman etmemiş biriyle, Allah'ı ve Peygamberi çok iyi tanıyan ve iman eden, fakat sonrasında dinden dönen birinin ahiretteki durumu aynı olmayacaktır. Bu noktada herkes yapıp ettikleri üzerinden hesaba çekilecektir. Eğer mürted inkâr etmekle kalmayıp, İslam'a ve Müslümanlara yönelik olumsuz bir tavır sergiliyorsa, isyan, idareye itaatsizlik ve vatana ihanet söz konusuysa, o zaman durum toleransın sınırlarını aşar ve hukuki bir boyut kazanır. Yani mürtedin öldürülmesi, dinden dönmesinden dolayı değil, İslam'a savaş açması sebebiyledir. Bu durumda mürted ile ilgili yaptırımlar, dini değil siyasadır diyebiliriz. Dinden dönenlerin de diğer insanlar gibi inanç özgürlüğüne dâhil edildiklerini belirten ayet ise şöyledir: *"Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra Resûlullah'a karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasını izleyen kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu cehenneme atarız. Orası varılacak ne kötü bir yerdir!"*⁷⁵ O halde irtidat eden kişilerin baskıyla iman etmeye zorlanmaları Kur'anî değildir.⁷⁶

Görüldüğü üzere İslam, insanı her türlü dünyevi değerlerin kulluğundan kurtarıp yalnız ve yalnız Allah'a kul eden evrensel hürriyete kavuşturmuştur. Bu hürriyet ile insana layık olduğu onuru iade edilmiş ve insanoğlu vicdanının herhangi bir maddi veya manevi yük altında ezilmesinden kurtulmuştur.⁷⁷ Elbette İslam'ın insanlara tanıdığı inanç ve düşünce özgürlüğünün bir sınırı vardır. İslamiyet'i yeren ve Müslüman halka hakaret içeren söz ve eylemler, din ve vicdan hürriyetine dâhil değildir.⁷⁸ Kamu düzenine aykırı faaliyetlere, dini ayin ve törenlere müsaade edilemez.⁷⁹

İslam, din, ırk ve renk ayrımı gözetmeksizin insanın itibarına saygı gösteren bir din olarak hem geçmişte ve hem de günümüzde dinamizmini korumaktadır. İslam'ın inanç esasları, onun pratiğinde yani davranış form ve ilkelerine yansıdığı için birçok kişi

---

⁷⁴ Maide, 5/54; Bakara, 2/217; Nahl, 16/106; Hucurat, 49/11.

⁷⁵ Nisa, 4/115.

⁷⁶ Bkz. Temel Şen, *İslam'da Fikir ve İnanç Hürriyeti*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2017, s. 148-156; Aslan, a.g.e., s.228-235; Özden, a.g.e., s. 43-61, 113-121.

⁷⁷ Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015, s. 592.

⁷⁸ Ahmed Akgündüz, *İslam'da İnsan Hakları Beyannamesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017, s. 77.

⁷⁹ Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015, s. 132.

ve toplumun topyekûn hidayete ulaşmasına yol açmıştır.⁸⁰ Zaten İslam'daki dinamizm, içinde yaşadığı bu hür düşünceden kaynaklanmaktadır. Mezhep veya metot farklılığı, İslam'a farklı bakış açıları getirmiştir. Bu da İslam'ın fikri düzeninin daima yeniliğe açık olmasını ve bu sayede gelişmesini sağlar. Bu düzenin dinamizmi böyle temin edildiği gibi, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker müessesesi de onun dinamizmini sağlar.⁸¹

2. TOLERANS PERSPEKTİFİNDE KUR'AN-I KERİM'İN TEBLİĞ İLKELERİ

Allah, Hz. Peygambere ve mümin kullarına insanları İslam'a davet etme görevini vermiştir. Bu davet sürecinde ise insanları inanmaya zorlamayı kesinlikle yasaklamıştır. Herkes istediği dine inanma hakkına sahiptir. İslam dini, insanların din hürriyetini güvence altına almış, imanın esasını zorlamaya ve baskıya başvurmaksızın düşünmeye ve araştırmaya dayandırmıştır.⁸²

Daha önce de belirttiğimiz gibi Allah Teâla, yeryüzüne halife olarak seçtiği insanoğlunu⁸³, en güzel ve en üstün bir varlık olarak yaratmıştır.⁸⁴ Fakat yine de insan akli, neyin iyi neyin kötü, neyin faydalı neyin zararlı olduğunu idrak edebilmek için tek başına yeterli değildir. Çünkü aklın kavrama gücü sınırlıdır.⁸⁵ İnsanı iyiliğe yönlendirecek ve kötülükten alıkoyacak olan güç, akıl ve vicdana tesir eden dindir. Bildiğimiz gibi din, akıl sahiplerini kendi arzuları ile dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmak için peygamberler vasıtasıyla tebliğ olunan ilahi kanunlardır.⁸⁶ Bu açıdan insanlık tarihine bakacak olursak ilk insan, ilk peygamber ve ilk davetçi Hz. Âdem'dir. Âdem (a.s.)'dan beri süregelen hak ile batıl mücadelesinde insanoğlu zaman zaman hakikatten ayrılmış ve sapıklığa dalmıştır. Onu düştüğü bu karanlık kuyudan çıkaracak hidayet önderlerine ihtiyaç hâsıl olmuş ve Cenab-ı Hak çeşitli kavimlere elçilerini göndermiştir.⁸⁷ Son olarak da bu âlemi cahiliye bataklığından kurtarıp, İslam'ın refahına kavuşturmak için Hz.

---

⁸⁰ İzzetî, a.g.e., s. 164, 170, 171.

⁸¹ Ali Medar, *İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu*, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017, s. 53.

⁸² Osman, a.g.e., s. 84.

⁸³ Bakara, 2/30; Sâd, 38/26; Enam, 6/165.

⁸⁴ İsrâ, 17/70; Tîn, 95/4.

⁸⁵ Hüseyin Yılmaz, *Kur'an'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1997, s. 61.

⁸⁶ Dinî Kavramlar Sözlüğü, s. 122.

⁸⁷ Ahmet Önkâl, *Resûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2008, s. 55.

Muhammed (s.a.v.)'i göndermiştir.⁸⁸ Yüce Allah'ın kullarına Peygamberler göndermesi ve onları hakka davetle görevlendirmesi, bizlere İslam'a davetin gerekliliğini açıkça göstermektedir.⁸⁹

Gönderildikleri toplumları ikaz etmek ve ilahi kuralları aktarmakla sorumlu olan Peygamberler, insanların üzerinde baskı kuran birer zorba değillerdir.⁹⁰ Peygamberler ve müminler tüm insanlığı hikmetle ve güzel öğütle Allah'ın yoluna çağırmak ve onlarla en güzel yöntemlerle tartışmakla yükümlü kılınmışlardır.⁹¹ Nitekim Kur'an'ın hedefi hiçbir zaman ilkelerini muhataplarına cebren benimsetmek olmamıştır. Kur'an'ın asıl isteği mesajlarını insan aklına sunabilmektir. İslam dinindeki cihad veya savaş anlayışı, insanlara zorla İslam'ı kabul ettirmek için değil, aksine din üzerindeki baskının ortadan kalkması, din ve vicdan hürriyetinin sağlanması içindir.⁹² Yani asıl gaye mazlumların hakkını güçlü olanların gasp etmelerine engel olarak adaleti sağlamaktır. Bu tolerans temelli güven ortamını hayata geçirebilmek için yapılacak tebliğ, uyarı ve duyurular, zorlama kapsamında değerlendirilemez.⁹³

Kur'an Allah'a inanmayanları ya da ona ortak koşanları baskı altına almak yerine, onlara sorular yönelterek özgürce düşünmeye davet etmiştir. Kur'an'ın görevi akli aydınlatmak, ona yol göstererek yardımcı olmaktır.⁹⁴ Bunun için Kur'an, evrendeki ahengi ve doğa olaylarını birer tablo misali gözler önüne sererek, düşünmeyi, araştırmayı, ibret almayı tavsiye eder. İnsanın dikkatini kâinata ve kendisine çekmek isteyen Kur'an, insan aklı ile evrenin fiziki olaylarını karşı karşıya getirir. Kur'an'ın bundan maksadı, insanların Allah'ı sağlam akılları ile tanımaları ve O'na hür iradeleri ile ikna ve tatmin olmuş olarak inanmalarıdır.⁹⁵

Kur'an, gayesini gerçekleştirme adına muhataplarına mesajını aktarırken insan psikolojisini de dikkate alarak onların yüreklerine dokunmak ister. Bu sebeple tebliğ esnasında hoş bir üslup ve can alıcı sözler ile gereken en güzel yöntemin uygulanması

---

⁸⁸ Hüseyin Yılmaz, *Kur'an'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, s. 61.

⁸⁹ Önkal, a.g.e., s. 55.

⁹⁰ Enam, 6/107; Ğaşiye, 88/21,22.

⁹¹ Nahl, 16/125.

⁹² Karaman vd., a.g.e., C.2, s. 100.

⁹³ Bilgiz, a.g.e., s. 166,167.

⁹⁴ Özden, a.g.e., s. 41.

⁹⁵ Bakara, 2/22,259; Âl-i İmran, 3/137,190,191; Araf, 7/176,185; Nahl, 16/44; Yusuf, 12/109; Rum, 30/8,9; Ğâfir, 40/41; Abese, 80/11,12; Tarık, 86/5; Ğaşiye, 88/17.

istenmiştir.⁹⁶ Kur'an-ı Kerim'in muhataplarına yaklaşımındaki bu tolerans, bir taviz değil, hakkı tebliğ edebilmek için oluşturulması gereken bir ortamdır.⁹⁷

Sağlıklı ve verimli bir davet gerçekleştirebilmesi için Hz. Peygamber'i eğiten Kur'an-ı Kerim, böylelikle Müslümanların farklı din ve inanç sahiplerine karşı takınması gereken tavrı da göstermiştir. Çünkü ilahi vahiy, Hz. Muhammed'e ve onun şahsında tüm insanlığa bir hitaptır. İlahi kelimadan çıkarılan tebliğ ilkeleri çok kültürlü toplumlarda barış ve huzur içinde yaşamanın ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmakla yükümlü olan bizlerin başarıya ulaşması adına bir anahtar niteliğindedir. Bu tolerans anlayışı içerisinde Kur'an'ın ihtiva ettiği tebliğ ilkeleri aşağıda verilmiştir.

2.1. Muhataba Baskı ve Zorlamada Bulunmamak

İslam dini güvenle bağlanılan, samimiyetle kabul edilen bir inanç ve hayat biçimidir. İslam'ın bir bütün olarak kabulü, bireyin hür seçimiyle ve istemesiyle ilişkilidir.⁹⁸ Zira din, ortaya koymuş olduğu prensiplere tam bir boyun eğme ister. Bunun zorla yaptırılması ise bireyin özgürlüğüne sınır koyma, itibarını zedeleme anlamına gelmektedir.⁹⁹

Kur'an herkesi inanç ve düşünce hürriyetinde serbest kılmış, hak olanı gösterdikten sonra inanmama yolunu da açık bırakmıştır.¹⁰⁰ Kur'an'ın inanç ve düşünce özgürlüğü noktasında on dört asır önce insanlığa hediye ettiği evrensel ilke "Dinde zorlama yoktur" ilkesidir.¹⁰¹ Yazır , "Dinde zorlama yoktur" ayetinin tefsirinde: Dinin aslı olan iman, kalben tasdik ve inanmadır. İman, vicdanî rızaya ve hür seçime bağlı bulunduğundan din adına zorlama yapılamaz. Ancak tebliğ ve teklif yapılmalı, dine girmesi için kimseye baskı uygulanmamalıdır. Çünkü zorlama ile hakikî mü'min kazanılmaz¹⁰², demektedir.

---

⁹⁶ Nahl, 16/125; Ankebût, 29/46.

⁹⁷ Aslan, a.g.e., s. 163.

⁹⁸ Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, ty., s. 96, 97.

⁹⁹ Ali Şafak, "İslam Hukukunda İnanç, Fikir ve Söz Hürriyeti", *Diyanet İlmi Dergi*, C.15, S. 3, 1992, s. 133-142.

¹⁰⁰ Kehf, 18/29; Kâfirûn, 109/1-6.

¹⁰¹ Bakara, 2/256; Özden, a.g.e., s. 108.

¹⁰² Yazır, a.g.e., C.2, s. 861.

Allah insanları, tebliğin kabul edilmesi konusunda zorlamayarak, "*Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör.*"¹⁰³ buyurmuştur. Zorlama eylemi, insanları doğru davranışa yönlendirmek için dahi olsa, ahlâkî ve insanî kurallara aykırıdır. Çünkü insanlara yaptıkları şeylerden veya inançlarından dolayı sorumluluk yükleyebilmek için, bu konuda onları özgür kılmak gerekir. Böyle bir özgürlük adaletin de gereğidir. Buna bağlı olarak özgürlük ve sorumluluk, sebep sonuç çerçevesinde birbiriyle ilintilidir. Yani diyebiliriz ki Allah, insana özgürlük vermiş, bunun sonucu olarak da yaptıkları eylemlerde insanı sorumlu tutmuştur.¹⁰⁴ Bu özgürlük ve sorumluluğa bağlı olarak da, insana değer atfederek yüksek seviyelere ulaşabilme imkânı sunmuş ve dünyayı da bir imtihan sahası kılmıştır.¹⁰⁵

Ayrıca bireylere herhangi bir konuda zorlama ve baskı yapılması, insan doğasında soğukluk ve nefret olasılığı doğuracağı gibi, baskı altındaki insanın tutarsız ve riyakâr davranmasına da sebebiyet vereceği aşikârdır. Hâlbuki idealler, şahsiyetli ve kararlı insanlarla büyür ve yayılır. Kur'an tebliğ ve eğitimde özgürlük prensibini esas alarak kararlı ve şahsiyetli mü'min yetiştirmeyi hedeflemektedir.¹⁰⁶

"Dinde zorlama yoktur" ilkesinin¹⁰⁷ diğer bir kanıtı olan "Seni onlara bekçi göndermedik"¹⁰⁸ mealindeki ayet, din ve vicdan özgürlüğü hususunda önemli bir mesnettir. Peygamber aktardığı dini esasları önce kendi hayatında uygulamış ve daha sonra da insanların hayatlarında uygulamalarını istemiş, böylece tebliğ görevi sona ermiştir. İnsanları baskı altına alarak dine girmelerini sağlamak ve imanlarını muhafaza etmek onun görevi değildir.¹⁰⁹ Hz. Peygamberin hayatındaki şu olay bu konuya çok güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Mekke fethedildiğinde ilk olarak Kâbe'nin içindeki putlar yıkılmıştı. Namaz vaktinde ezan okunduğu zaman bazı Mekkelilerle birlikte kızgınlıkla söylenen Attâb b. Esîd'in ağzından şu cümle dökülmüştü: "Allah'a şükür ki babam hayatta değil, hiç olmazsa şu kepezeliği görmüyor." Namazdan sonra Hz. Peygamber Mekkelilere: "Bugün,

---

¹⁰³ İnsan, 76/3.

¹⁰⁴ Fersahoğlu, a.g.e., s. 589.

¹⁰⁵ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, İstanbul, 1982, s. 69, 70.

¹⁰⁶ Zeki Duman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Müslümanlar*, Ankara: Fecr Yayınları, 2016, s. 58.

¹⁰⁷ Bakara, 2/256.

¹⁰⁸ Nisa, 4/80.

¹⁰⁹ Karaman vd., a.g.e., C.2, s. 100.

siz, muâheze edilecek değilsiniz. Gidiniz, hepiniz hürsünüz!” diyerek onları özgür bıraktığı için Attâb, iman ederek Müslüman olmuştu. Öyle sağlam bir imanla bağlanmıştı ki İslam’a, Hz. Peygamber Mekke’den ayrılacağı zaman onu Mekke valisi tayin etmişti.¹¹⁰

Görüldüğü üzere Kur’ânî yöntem, bizlere tebliğ ve eğitimde zorlama yerine ikna metodunu kullanmamız gerektiğini göstermektedir.¹¹¹

2.2. Tebliğ Görevinde Duygusal Davranmamak

Vahiy, Hz. Peygamberin aslî görevinin dini anlatmak ve açıklamak olduğunu beyan etmiş¹¹², bu görevi yerine getirirken de muhataplarına yumuşak sözlerle yaklaşmasını¹¹³, baskı ve zor kullanmaktan kaçınmasını istemiştir.¹¹⁴ Kur’an-ı Kerim’de Hz. Muhammed’in tebliğ vazifesini yerine getirdikten sonra insanların inanç, düşünce ve eylemlerinde özgür oldukları ve bunlardan dolayı da Peygamberin sorumlu olmadığı şu ayetle vurgulanmıştır: *"De ki: "Allah'a itaat edin, Resûl'e itaat edin". Yine de (ey müşrikler!), söz dinlemezseniz onun (peygamberin) sorumluluğu ona, sizin sorumluluğunuz da size aittir. Ona itaat ederseniz doğru yolu bulursunuz; Resûl'e düşen yalnızca apaçık bildirip anlatmaktır."*¹¹⁵

Peygamberlik görevi oldukça ağır ve zor bir görevdir. Hz. Muhammed, insanlara ilahi mesajını aktarırken dönem dönem iftira, kötü söz, alay ve eziyete maruz kalmıştır. Kendisine yönelik bu tavırlardan dolayı üzüntü duyan Peygamber, bunlara her daim sabırla karşılık vermiştir.¹¹⁶ Onu derinden yaralayan ise, şahsına yönelik hakaretlerden ziyade, insanların bir kısmının tebliğe karşı duyarsız kalması yani iman etmemeleri olmuştur. Muhataplarının İslam’ı kabul etmemesi Peygamberin sorumluluğu olmadığı halde, kendisi bu duruma içerlemiş, gözyaşı dökmüş, kendisini hırpalayacak kadar çok

---

¹¹⁰ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti) I*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980, s. 293.

¹¹¹ Mehmet Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2004, s. 142.

¹¹² Maide, 5/99; Ra'd, 13/40; Nahl, 16/82.

¹¹³ Taha, 20/44; Nahl, 16/125.

¹¹⁴ Ğaşiye, 88/22.

¹¹⁵ Nur, 24/54.

¹¹⁶ Önkâl, a.g.e., s. 363.

üzülmüştür.¹¹⁷ Yüce Allah ise Peygamberini teselli etmiş ve hüzünlenmemesi için onu uyarmıştır.¹¹⁸

Bir başkasına zarar vermemek şartıyla, sadece Allah ile kulu arasındaki ilişkiyi ilgilendiren inançsızlık, küfür ve şirk gibi durumlara karşı, Kur'an'ın belirlediği dünyevî bir ceza bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu tür insanları Allah'tan başka kimse yargılayamaz.¹¹⁹ *"Kim de inkâr ederse artık onun inkârı seni üzmesin; çünkü onların dönüp gelecekleri yer yalnız bizim huzurumuzdur; yaptıklarının sonucunu kendilerine bildireceğiz; Allah kalplerin derinliklerindeki dahi çok iyi bilmektedir."*¹²⁰ ayetiyle peygambere hitap edilmiş; inanç hürriyeti vurgulanarak, insanların inkârının peygamberin görevini yerine tam getirmemesiyle alakası olmadığı, insanların kendi istekleriyle seçimlerini yaptıkları, bu durumun kendisini üzmemesi gerektiği anlatılmıştır.¹²¹

2.3. Muhatabın Kutsalına Saygı Göstermek

Kur'an, farklı din mensuplarının kutsal değerlerine karşı yaklaşımımızda, yani söz ve davranışlarımızda, özenli olmamızı istemiştir. Onların kutsallık atfettiği varlıklara olumlu duygular beslemesek de, onlara hakaret etme hakkımız yoktur. Zira Kur'an bunu tasvip etmemiş ve toplumsal barışı sağlamak adına şöyle demiştir: *"Allah'tan başkasına tapanlara hakaret etmeyin; sonra onlar da bilgisizlik yüzünden sınırı aşarak Allah'a hakaret ederler. Böylece biz her ümmete kendi işlerini güzel gösterdik. Sonunda dönüşleri rablerinedir. Artık O, ne yaptıklarını kendilerine bildirecektir."*¹²²

Bu ayete göre ötekine, ötekine ait inançlara ve onların kutsallarına kötü söz söylemek İslam'ın ahlak ilkeleriyle örtüşmez ve bu durum aynı zamanda İslam'ın şerefini de zedeler. Cahiliye döneminde müşrikler putlara tapmakla birlikte Allah'a da inanıyorlardı. Bu nedenle de hiçbir şey olmamışken O'na hakaret etmeleri mantığa aykırıdır. Esasen bazı müslümanların Allah'a ortak koşanlar ve inançları hakkındaki onur kırıcı sözleri onları tahrik etmiş; maksatları direkt olarak Allah'a sövmek olmasa bile, bir anlık öfke ve sinirle müslümanların kutsal inançlarına sövüp saymaya yeltenmişlerdir. Bu

---

¹¹⁷ Ermemiş, a.g.m., s. 6,7.

¹¹⁸ Kehf, 18/16; Şuârâ, 26/3.

¹¹⁹ İsrâ, 17/39.

¹²⁰ Lokman, 31/23.

¹²¹ Aslan, a.g.e., s. 226.

¹²² Enam, 6/108.

ayette müslümanlar böyle bir ortama mahal vermemeleri için uyarılmıştır. Ayrıca ayet, bizlere İslam'ın öngördüğü tebliğ ilkeleri hakkında da ipuçları sunmaktadır. Tıpkı bizim gibi, başkalarının inanç ve düşünceleri de onlara göre kıymetlidir. Kendimizden farklı olan bireylerle iletişime geçmek ve onları ikna etmek, öncelikle saygılı ve anlayışlı olmayı gerektirir. Muhabata göstereceğimiz nezaket, onun davetimize karşı ılımlı olmasını sağlayacaktır. Kötü söz ve kabalık ise muhabatın bize ve dolayısıyla tebliğ etmek istediğimiz inanç ve değerlere uzaklaşmasına sebep olur. Böylesine nahoş bir muamele gören kişide inat duygusu doğabilir ve bu durum tebliğ ortamını olumsuz yönde etkiler.¹²³

Din ve vicdan hürriyetinin insana Allah tarafından verilen bir hak olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu bağlamda bireyler inançlarını özgürce yaşayıp, özgürce ifade edebilirler. Lakin bu özgürlük, ötekinin kutsalına hakareti meşru ve haklı kılmaz. Dinlere ve inançlara ait kutsallar, tüm insanların saygı göstermesi gereken değerlerdir. Ahlaklı bir tavrın gereği, kutsallığı kabul edilmiş olan her şeye hürmet etmektir. 'Başkasının kutsalı beni ilgilendirmez, dilediğimi söylerim' anlayışıyla ölçsüz davranmak, kendi kutsalına yapılacak saygısızlıklara da zemin hazırlamak anlamına gelir. Bu yanlış davranış şeklini önlemek için en iyi yöntem kendimizi karşıımızdaki insanın yerine koymaktır.¹²⁴ Kur'an, bu hususa dikkat çekerek Müslümanları başkalarının kutsallarına yönelik çirkin sözler sarf etmemeleri noktasında uyarmıştır.¹²⁵

İslam'ın nezaket anlayışı, şartlar ne olursa olsun kötü söz söylemeyi Müslümana yasaklamıştır. Müslüman, karşıındaki kişinin hak ettiği gerekçesi ile dahi kötü söz söyleyemez. Nitekim ağızdan çıkan bir kötü söz, beraberinde başka bir kötü sözü de getirir. Oysa kendi şahsiyetine saygılı olan, karşıındaki bireye incitici sözler söylemez. Kendi inanç ve değerlerine hürmeti olan, başkalarının inanç ve değerlerini küçümseyerek onlara hakaret etmez.¹²⁶

Hız. Muhammed, bu konuda da insanlığa en güzel şekilde örnek olmuştur. Farklı inanç toplulukları ile yapmış olduğu müzakerelerde onların kutsalı hakkında olumsuz

---

¹²³ Karaman vd., a.g.e., C.2, s. 453.

¹²⁴ Faruk Vural, "Kur'an-ı Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 19, S. 63, 2015, s. 84.

¹²⁵ Enam, 6/108.

¹²⁶ Suat Cebeci, *Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dinî İletişim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011, s. 278.

ifadelere başvurmeyen Hz. Peygamber, bu tarz bir fiilin içinde de bulunmamıştır. Necran Hıristiyanları bir gün, üzerlerinde ihtişamlı elbiseleriyle grup halinde Medine'ye Hz. Peygamber'i ziyarete gelmişler ve ibadet vakti yaklaştığında, doğuya doğru dönerek ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Onların bu halini tolerans çerçevesinde anlayış ve saygıyla karşılayan Hz. Peygamber, bu duruma müslümanların da herhangi bir müdahalede bulunmamalarını söylemiştir.¹²⁷ Hicaz'ın Hıristiyanlık merkezi statüsünde olan Necran Bölgesinin halkıyla anlaşmalar yapan Hz. Peygamber, onların can, mal ve din özgürlüklerini güvence altına aldığı gibi tapınaklarına ve din adamlarına da dokunulmazlık tanımıştır.¹²⁸

Nitekim ne zaman Medine'ye yabancı bir misafir, elçi ya da temsilciler gelse, Hz. Peygamber onları mescidinde ağırlamıştır. Bunların arasında değindiğimiz Necran Hıristiyanları olduğu gibi başka gayr-i müslimler de bulunmaktadır. Allah'ın yaratmış olduğu onurlu bir varlık olmaları hasebiyle, İslam'ın eşitlik, adalet ve inanç özgürlüğü ilkelerinden de yola çıkarak, bu gayr-i müslim elçilere ibadet hakkı tanınmış, ibadetlerini rahatça yapabilmeleri adına mescidin bir köşesinde yer tahsis edilmiş ve kendilerine ikramda bulunulmuştur.¹²⁹

Görüldüğü üzere İslam, insanların dini yaşayışlarına ve mabetlerine karışmamış, aksine onları her türlü baskı ve tehlikeden korumak için muhafaza altına almıştır. İslâm'a göre insanlar kalpleriyle tasdik ettikleri inancı serbestçe yaşayabilmeli ve inancının gerektirdiği ibadetleri yerine getirebilmelidir.¹³⁰ Bu bağlamda şu ayete yer verebiliriz: *"...Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler - ki oralarda Allah'ın adı çokça anılır - yıkılır giderdi..."*¹³¹ Tefsir âlimleri, burada bahsi geçen ibadet mahallerinin ilk günden bugüne içerisinde Allah'ın zikredildiği ve O'na ibadetin yapıldığı mekânlar olan camiler, kiliseler ve havralar olduğunu belirtmişlerdir.¹³² Bu mekânlara, Hz. Muhammed'den günümüze kadar, İslam'ın tolerans anlayışıyla yaklaşmış ve saygı gösterilmiştir.¹³³

---

¹²⁷ Aslan, a.g.e., s. 215.

¹²⁸ Mustafa Fayda, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübahahe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Enstitü Dergisi*, 1975, s. 145

¹²⁹ Aslan, a.g.e., s. 215.

¹³⁰ Halil Çiçek, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2008, s. 81-84.

¹³¹ Hac, 22/40.

¹³² Yazır, a.g.e., C.5, s. 3409.

¹³³ Erdal, a.g.m., s. 52-58.

2.4. Güzel Söz ve Yumuşak Üslupla Yaklaşmak

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de: *"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel şekilde tartış..."*¹³⁴ buyurarak, İslam'a davet yolunda nasıl bir metot uygulanacağı bilgisini ortaya koymuştur.¹³⁵ Zira tebliğde uygulanacak güzel ve uysal bir yaklaşım, en sert kalplerin bile yumuşamasına, kırgınlıkların ve nefretin sevgiye ve barışa dönüşmesine vesile olur.¹³⁶

İnsan ruhu, tatlı söz ve güzel davranışlardan haz duyar, kendisine karşı sergilenen iyi tavırlardan etkilenir ve bu olumlu tavırların sahiplerine yakınlık duyarak onlarla kaynaşır. Sert ve kırıcı sözlere maruz kalan insan ise, bu kötü davranışlarda bulunan insanlardan soğur ve onlardan uzaklaşır.¹³⁷ Bu durum Kur'an'da Hz. Peygamber'e hitaben şöyle ifade edilmiştir: *"Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi..."*¹³⁸ Nitekim bu, insan fitratının doğal bir sonucudur.

İnsanoğlu haklılığını ispatlamak için çoğunlukla münakaşa yolunu seçer. Ancak bu yol, sonuca ulaşmayı geciktirir. Çünkü bir insanın üzerine sert ve kaba tavırlarla gidildiği zaman, alınacak karşılığın daha da sert olacağı ortadadır. Bu da işleri zorlaştırmaktan başka bir şeye yaramaz. Oysa aralarında fikir ayrılıkları olan insanlar, birbirlerine karşı anlayış ve saygı çerçevesinde hareket ederek, karşılıklı yumuşak bir tavır ve güzel bir üslup sergilediklerinde, zamanla ortak noktaya varabilmeleri kolaylaşacaktır.¹³⁹

Tebliğ yaparken kullanılacak sert davranış ve söylemler, muhatapta kırgınlık ve düşmanlık doğurur. Bu durumda tebliğcinin sarf ettiği tüm çaba boşa gitmiş olur ve bununla birlikte tebliğcinin savunduğu değerler de zarar görür. Netice itibarıyla hakkı kabul etme eğiliminde olanlar bile sırt çevirirler.¹⁴⁰ Bunun için Allah, peygamberlere ve Müslümanlara güzel söz ve davranışta bulunmayı, hatta yapılan kötülöklere karşı bile iyilikle cevap vermelerini emretmiştir. *"İyilikle kötölük bir olmaz. Sen (kötölöğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık*

---

¹³⁴ Nahl, 16/125.

¹³⁵ Karaman vd., a.g.e., C.3, s. 453.

¹³⁶ Hüseyin Yılmaz, *Kur'an'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, s. 71, 72.

¹³⁷ Önkal, a.g.e., s. 291.

¹³⁸ Ali İmran, 3/159.

¹³⁹ Önkal, a.g.e., s. 291.

¹⁴⁰ a.g.e., s. 292.

bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş!”¹⁴¹ O halde tebliğcinin görevi, tatlı söz söyleyerek ve güzel davranışlarda bulunarak davetini yapmak olmalıdır.¹⁴²

Allah kendisine karşı ilahlık iddiasında bulunan Firavun’a, Hz. Musa ve Hz. Harun’u gönderdiğinde, ona yumuşak sözlerle yaklaşmalarını istediğini şu ayetle ifade etmektedir: “*İkiniz beraber Firavun’a gidin, çünkü o sınırı çok aştı. Yine de ona söyleyeceklerinizi yumuşak bir üslûpla söyleyin, ola ki aklını başına toplar veya içine bir korku düşer.*”¹⁴³ Nitekim güzel söz ve tatlı dil en katı kalplere bile dokunur. “Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır” atasözü insanın gönlünü hoş eden sözlerin ne kadar tesirli olduğunu anlatmaktadır.¹⁴⁴

Başka bir deyişle, tebliğ sırasında çeşitli sözlü saldırıya, hakarete ve eziyete maruz kalan tebliğci, bundan dolayı muhataba kin beseleyerek intikam almaya kalkışmamalı, aksine muhatabı affederek ona hoşgörülle yaklaşmalıdır. Bu davranış, tebliğcinin şefkat ve merhametinin göstergesi olacak ve muhatabı olumlu yönde etkileyecektir.¹⁴⁵ Çünkü sergilediği çirkin tavırlardan dolayı suçlu durumda olan muhatabın, tebliğci tarafından cezalandırılmayı beklerken birden bire aflu karşılaşması, muhatabı şaşırtacak ve kalbini yumuşatacaktır. Belki de böylelikle muhatap, muhalif olduğu düşünceye içten bir bağlılıkla bağlanacak ve davanın en büyük savunucusu konumuna gelecektir. Öyleyse Peygamber’e emredilen suçluların affedilmesi ve onlara iyilikle karşılık verilmesi prensibi, İslam’a çağrının yöntemlerinden biridir.¹⁴⁶

Bu konuya Peygamber Efendimizin şu kıssası yerinde bir örnek olacaktır: İslam’a karşı azılı bir düşman olan ve öldürülmeyi gerektirecek kadar kötü suçlar işleyen Benû Hanîfe liderlerinden Sümâme b. Usâl, yakalanarak Medine’de Hz. Peygamber’in huzuruna getirilir. Hz. Peygamber onun mescitte bir direğe bağlanarak ihtiyaçlarının karşılanmasını ve ona güzel davranılmasını emreder. Namaz vakitlerinde Sümâme ile ilgilenen Hz. Peygamber, ona İslam’a girmesini tavsiye ediyor ancak Sümâme bunu reddediyordu. Birkaç gün geçince Hz. Peygamber, bir beklentisi olmaksızın onu affettiğini ilan eder ve onu serbest bırakır. Bu durum karşısında şaşkına dönen Sümâme

---

¹⁴¹ Fussilet, 41/34.

¹⁴² Karaman vd., a.g.e., C.3, s. 636; Esed, a.g.e., s. 764.

¹⁴³ Taha, 20/43,44.

¹⁴⁴ Cebeci, a.g.e., s. 278.

¹⁴⁵ Önkal, a.g.e., s. 373.

¹⁴⁶ Maide, 5/13; Önkal, a.g.e., s. 373.

biraz uzaklaştıktan sonra geri dönerek Resûlullah'ın huzurunda iman eder ve ağzından şu cümleler dökülür: “Şimdiye kadar sen benim nazarımda dünyanın en nefret edilecek adamı idin. Şimdi ise ben, her şeyden çok sana hayranım.”¹⁴⁷ Kısacası tebliğci, din ve inançları her ne olursa olsun Allah'ın bütün kullarına güzel söz, şefkat ve merhametle yaklaşmalı, insanlara karşı olan öfkelerini yenebilen ve her daim insanlığın iyiliğini isteyen bir ruha sahip olmalıdır.¹⁴⁸

Görüldüğü üzere, farklı din ve inançlara mensup kişilerle girilen tartışmalarda güzel söz ve yumuşak üslup kullanarak, akla ve sağduyuya dayanan yöntemlere başvurma tavsiyesi “dinde zorlama yoktur”¹⁴⁹ prensibiyle tam bir uyum halindedir.¹⁵⁰

2.5. Muhatabı Tanımak

Tebliğcinin ilk görevi, muhataba aktaracağı konulara tam olarak hâkim olmasıdır. Bir müslüman, bilmediği bir konuda fikir yürütüp insanlarla tartışmaya girmekten kaçınmalıdır. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de: “*Bilgi sahibi olmadığınız konuda niçin tartışıyorsunuz?*”¹⁵¹ buyurmaktadır. Lakin muhataba sunulacak dini konuları yeteri kadar bilmenin yanında, muhatabın sahip olduğu özellikleri, inanç ve düşünceleri, fikri ve kültürel yapısı, ilgileri ve çevresiyle ilişkileri hakkında da bilgi sahibi olmak gerekir.¹⁵² Çünkü herkesin hastalığı farklıdır ve bu nedenle tedavisi ve ilacı da farklı olacaktır.¹⁵³

Allah Kur'an'ı Kerim'de kitap ehline hitap ederken, onların gönüllerini okşayacak bir üslup kullanarak, onları huzursuzluğa sevk edecek ve incitecek sözlerden uzak durmuştur. Ayrıca onların inanç sistemlerini dikkate alarak, onları tatmin edecek kanıtlar eşliğinde akıllarına hitap etmiş ve onları doğru düşünmeye yöneltmiştir.¹⁵⁴ “*İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında ehl-i kitapla mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz O'na teslim olmuşuzdur.*”¹⁵⁵ ayeti bunun bir göstergesidir. Bu ayette zalimlik

---

¹⁴⁷ Buhârî, “Meâzî”, 70; Müslim, “Cihâd”, 59.

¹⁴⁸ Önkal, a.g.e., s. 371.

¹⁴⁹ Bakara, 2/256.

¹⁵⁰ Esed, a.g.e., s. 673.

¹⁵¹ Ali İmran, 3/66.

¹⁵² Cebeci, a.g.e., s. 284.

¹⁵³ Hüseyin Yılmaz, *Kur'an'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, s. 77.

¹⁵⁴ a.g.e., s. 77.

¹⁵⁵ Ankebût, 29/46.

ve haksızlık edenler dışarıda tutularak, diğerleriyle inanç noktasında ortak paydalar tespit edilerek, en güzel şekilde bir mücadele yoluna gidilmesi emredilmiştir.¹⁵⁶

İnsan, zamanla sahip olduğu tutumlara, değer ve inançlara sıkı sıkıya bağlanan bir varlıktır. Bu nedenle insandaki inanç ve değerleri değiştirmek için, bireye ait değerler ve ona kazandırılmak istenen değerler arasında köprü kurulması faydalı olacaktır.¹⁵⁷ Yani bir başka deyişle, muhataba aktarılmak istenen inanç ve fikirlerin kabullendirilmesi, bu inanç ve fikirlerin muhatapta daha önce yer etmiş inanç ve fikirlerle ortak yanlarını ya da farklılıklarını ortaya koymakla sağlanabilir.¹⁵⁸ Bunu yapabilmesi için de tebliğcinin muhatabın inanç sistemi hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olması gerekmektedir. Örneğin, eğer davetin muhatapları müşriklerse, davetçinin ona karşı tutumu ehl-i kitaba olan tutumundan tabii ki farklı olacaktır. Kur'an-ı Kerim, ilk başta müşriklerin inançlarını eleştirmeden, kâinatın ve insanın yaratıcısı olan, her şeyin mutlak sahibi ve hâkimi olan Allah'ın varlığı ve birliğinden bahsetmiştir. Muhatabın öfkelenmesine sebebiyet verecek ifadelerden uzak durulmuş, kendi inançları ve İslam hakkında düşünceleri istenmiştir. İlk nazil olan ayet ve sureler incelendiğinde bu husus fark edilmektedir. Alak, Kalem, Müzzemmil, Müddessir, Tebbet, Tekvir, Ala, Leyl, Duha gibi ilk nazil olan surelere bakıldığında, müşriklerin inanç ve fikirlerinin sapkınlığından ve kendi elleriyle yaptıkları ilahlarının acziyetinden bahsedilmemiş, Yüce Allah sıfatlarıyla birlikte tanıtılmıştır.¹⁵⁹

2.6. Sabırla Tebliğe Devam Etmek

Bazı insanların tebliği duyup hemen kabul etmeleri, bazılarının bir süre düşünüp sonra inanmaları, bazılarının da hiç inanmayıp kendi inançlarını yaşamaya devam etmeleri gibi değişkenlik gösteren durumlar, tebliğ çalışmalarının devamlı olması gerektiğini göstermektedir.¹⁶⁰ Çünkü tebliğe kimin nasıl karşılık vereceğini, kimin inanıp kimin inanmayacağını önceden kestirmek mümkün değildir.¹⁶¹ Bu nedenle tebliğci, durmadan, yorulmadan, ümidini kaybetmeden tebliğine devam etmeli, karşısına çıkan

---

¹⁵⁶ Şanver, a.g.e., s. 151, 152.

¹⁵⁷ Zühal Baltaş, *Bedenin Dili*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994, s. 160.

¹⁵⁸ Şanver, a.g.e., s. 152.

¹⁵⁹ Hüseyin Yılmaz, *Kur'an'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, s. 78.

¹⁶⁰ Şanver, a.g.e., s. 131.

¹⁶¹ Bkz. Kasas, 28/56.

tüm zorluklara rağmen İslam'ı anlatmaktan vazgeçmemelidir.¹⁶² Zira ümitsizlik; *“Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin”*¹⁶³ ayetiyle yasaklanmıştır.

Bu konuda yine en güzel örnekleri Peygamber Efendimizin hayatında görmekteyiz. İslam'ı tebliğ için gittiği Taif şehrinde, hakarete uğrayan, taşa tutulan, alay edilen Hz. Peygamber, dönüş yolunda ayakları kanlar içindeyken bile olsa karşılaştığı Hıristiyan köle Addas'a Müslüman olmasını teklif etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber kendisine kötülük eden Taif halkına hidayet nasip etmesi için Allah'a dua etmiştir. Esasen bu olay Hz. Peygamber'in sabrının, merhametinin ve tükenmeyen azminin en güzel ispatıdır.¹⁶⁴

Hz. Peygamber, kabileler arasında tebliğ çalışmalarını sürdürürken, gittiği her kapıyı bir kez değil, defalarca çalmıştır. Peygamberin bu tebliğ aşkı karşısında şaşkına dönenler: “Ey Muhammed, artık bizden ümidini kesme zamanın gelmedi mi?” diye sormuşlar, Hz. Peygamber ise ümidini hiç yitirmeden ısrarla tebliğine devam etmiştir.¹⁶⁵

Görüldüğü gibi tebliğci, kabul edilmeyeceği düşüncesiyle tebliğinden vazgeçmemeli ve tebliğine devam etmelidir. Zira hidayete girecek olanları sadece Allah bilir.¹⁶⁶ Yapılan tebliğ sonrasında ise, muhatap kendi tercihiyle baş başa bırakılmalıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu hususta muhataba baskı ve zorlamada bulunulamaz. Çünkü doğru yola ulaştırmak tebliğ edenin görevi değil Allah'ın takdirindedir ve istediğini doğru yola ulaştıracak olan da ancak Allah'tır.¹⁶⁷

3. İSLAM'IN TOLERANSIYLA İNŞA EDİLEN ŞEHİR: MEDİNE

Hz. Peygamber, kendisine peygamberlik görevi verilip, İslam'ı tebliğ etmeye başladıktan sonra Mekkeli müşrikler tarafından çeşitli eziyetlere uğramıştır. Mekkeli müşrikler kendilerinden farklı inançlara saygı duymamış, farklılığa tahammül etmemiş ve farklılıkları birer tehdit olarak görüp onları yok etmeye çalışmışlardı. Müslümanlara

---

¹⁶² Önkal, a.g.e., s. 365.

¹⁶³ Zümer, 39/53.

¹⁶⁴ Önkal, a.g.e., s. 364.

¹⁶⁵ a.g.e., s. 366.

¹⁶⁶ Kasas, 28/56.

¹⁶⁷ Bakara, 2/272.

yapılan baskı ve zulmün artması sebebiyle Hz. Peygamber ve müslümanlar, Mekke'den Medine'ye hicret etmek zorunda kalmışlardır.¹⁶⁸

Hicaz bölgesinin önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Medine şehri, Hz. Peygamber'in hicretinden önce Yesrib olarak anılmaktaydı. Bu şehirdeki bazı kabileler aralarında bulunan kan bağına rağmen yüz yirmi yıl gibi uzun bir süre boyunca birbirleriyle savaşmışlardır. Bu düşmanlık hayatı yaşanmaz hale getirmiş ve şehrin gücünü önemli ölçüde tüketmişti. Aynı topraklarda yaşayan Yesrib halkı, birbirlerine saygı göstererek bir arada yaşama tecrübesini bir türlü gösterememişlerdi. Ancak 622 yılında müslümanların hicretiyle birlikte, Hz. Peygamber vahyin ışığında Medine şehrini inşa edecek ve barış ortamı sağlanacaktı.¹⁶⁹

Medine'nin o dönemdeki nüfus yapısına bakıldığında on binden fazla insanın yaşamakta olduğu ve bunların bin beş yüz kadarının müslüman, geri kalanlarının ise diğer inanç guruplarına ait kişiler olduğu görülmektedir.¹⁷⁰ Yani Hz. Peygamber, burada da müşriklerle ve farklı dinlere mensup kişilerle aynı ortamı paylaşmıştır. Ancak Medine'deki müşrikler, müslümanlara karşı Mekke'deki müşriklere benzer bir düşmanlıkta bulunmamışlardır.¹⁷¹ Çünkü Hz. Peygamber'in inşa ettiği Medine'de, bütün farklı inanç gurupları eşit haklara sahip olmuşlardır. Kimse bir diğerine dini inançlarını değiştirmesi için baskı kurmamış, İslam adeta tolerans anlayışını tam manasıyla yaşatmıştır. Diyebiliriz ki Medine, dindaşlık üzerine değil, toplumsal barış üzerine kurulmuştur.¹⁷² Medine, farklı inanç guruplarının bir arada yaşama kültürünü benimsediği bir şehir olmuş ve bu sayede adalet ve barış sağlanmıştır.¹⁷³

Hz. Peygamber, hem hali hazırda Medine'de yaşayan, hem de sonradan Medine'ye yerleşen topluluklarla birlikte çok dinli bir ümmet oluşturmuştur.¹⁷⁴ Hz. Peygamber, bu ümmet olgusunu, daha önce Arap topraklarında örneği bulunmayan "Medinelilik", yani "Medine vatandaşlığı"¹⁷⁵ statüsüyle meydana getirmiştir. Bu durum

---

¹⁶⁸ Abdurrahman Demirci, "Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi", *İstem*, Yıl:10, S. 19, Konya, 2012, s. 254.

¹⁶⁹ Tan, a.g.m., s. 51.

¹⁷⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015, s. 162.

¹⁷¹ Demirci, a.g.m., s. 254.

¹⁷² Halil İbrahim Bulut, "Ümmet", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 308.

¹⁷³ Tan, a.g.m., s. 51.

¹⁷⁴ Tuğ, a.g.e., s. 45.

¹⁷⁵ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, I, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018, s. 246.

Hız. Peygamber'in Medine'ye hicret ettikten sonra şehrin sosyo-kültürel problemlerini çözmek için, vahyin ışığında yapmış olduğu çalışmaların ürünüdür. Tabii ki Hız. Peygamberin oluşturduğu bu paradigma, sadece o döneme ait bir reçete değil, günümüzde de bizlere örnek teşkil eden ve toplumda her daim var olması gereken bir paradigmadır.¹⁷⁶

Medine'de yaşayan bireylerin kendilerini İslam devletinin bir vatandaşı gibi görmeleri, farklı inanç topluluklarının birlikte ve dayanışma içerisinde yaşayabilmeleri, yeryüzünün ilk yazılı anayasası olma özelliğini taşıyan "Medine Vesikası" sayesinde sağlanmıştır.¹⁷⁷ Kurucu metinler olarak nitelendirilen anayasa metinleri, farklılıkları bir arada yaşatan, ayrıştırıcı değil, uzlaştırıcı fonksiyonları olan metinlerdir. Buna göre toplumdaki farklı inanç grupları ötekileştirilmeden ve yok sayılmadan bir arada yaşatılmalıdır.¹⁷⁸

Medine Vesikası, hicretin birinci yılında, okuma yazma bilmeyen bir önder tarafından hazırlanan, o güne kadar örneğine rastlanmamış yazılı bir metindir. Bu vesika, İslam'ın tolerans anlayışının en mükemmel, somut bir örneğidir. Bu sözleşmeye taraf olan her grup, dini inancı ne olursa olsun sözleşmeye tabidir. Taraflar arasında Kur'an'ın bir nebze de olsa ılımlı yaklaştığı kitap ehli olduğu gibi, Kur'an'ın kesinlikle muhalif olduğu putperestler de vardır. Kısacası sözleşmenin maddelerine bakıldığında, ehli-ki-taba olduğu gibi, müşriklere ve putperestlere de gösterilen toleransın izleri oldukça fazladır.¹⁷⁹ Ayrıca vesikada, farklı etnik ve dini grupların tek tek sayılması, bu toplulukların tanındığını resmen göstermektedir.¹⁸⁰

Kur'an-ı Kerim'de gayr-i müslimlerle kurulacak olan sosyal ilişkilerin temeli şöyle ifade edilmiştir: "*Allah sizi, din hakkında sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik etmekten, onlara adaletli davranmaktan menetmez. Çünkü Allah, adaletli olanları sever.*"¹⁸¹ Medine Vesikası, Kur'an'ın ortaya koyduğu bu bakış açısının, Hız. Peygamber tarafından pratiğe geçirilmiş hali olup, günümüze ışık tutan bir özelliğe sahiptir.¹⁸² İslam anlayışının o dönemki sosyal ve siyasal şartlar altında

---

¹⁷⁶ Demirci, a.g.m., s. 269.

¹⁷⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, s. 167.

¹⁷⁸ Tan, a.g.m., s. 53.

¹⁷⁹ Bkz Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, 166-184.

¹⁸⁰ Şen, a.g.e., s. 158.

¹⁸¹ Mümtetine, 60/8.

¹⁸² Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, s. 167

maddeleştirilmesi olarak betimleyebileceğimiz vesika¹⁸³, elbette özü ve kurucu ilkeleri bakımından evrenseldir.¹⁸⁴

Yazılı ilk anayasa olan Medine Vesikası, tolerans kavramı açısından önem arz etmektedir. Vesikanın aşağıdaki üç maddesi İslam'daki eşitliği, adaleti ve inanç özgürlüğünü ortaya koymaktadır.

16. madde: "Yahudilerden bize tabi olanlara yardım edilecek ve onlara iyi davranılacaktır. Onlar haksızlığa ve zulme uğramayacak, düşmanlarına destek olunmayacaktır."

25. madde: "Beni Avf Yahudileri müminlerle birlikte tek bir ümmeti oluştururlar. Onlar kendi dinlerini, Müslümanlar da kendi dinlerini yaşayacaklardır."

37. madde: "Müslümanlarla Yahudiler arasında Medine'ye savaş açanlara karşı yardımlaşma olacaktır. Onlar birbirlerine iyilik ve samimiyetle davranacaktır."¹⁸⁵

Özellikle vesikanın 25. Maddesi din ve vicdan özgürlüğünün teminat altına alındığını açıkça göstermektedir.¹⁸⁶ Öyle ki, yahudilerin ibadet mekânları bile, bu vesika ile Hz. Muhammed'in güvencesi altına alınmıştır.¹⁸⁷

Hz. Peygamber, müşrik kabilelerle de saldırmazlık ve karşılıklı iyi niyet ve anlaşmaları imzalamıştır. Bunların en önemlisi şüphesiz Mekkeli müşriklerle yapılan Hudeybiye anlaşmasıdır.¹⁸⁸ Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: "*Eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah'ın sözünü duymasına fırsat vermek için onu koruma altına al; sonra onu kendi güvenlik bölgesine ulaştır.*"¹⁸⁹

Allah Resûlü ise devlet tarafından hakları güvence altına alınan ehl-i zimmet hakkında: "Her kim kendileriyle antlaşma yapılan kimselere zulmederse, haklarını kısıtlarsa veya ondan gücü dâhilinde olmayan bir işi talep ederse veya rızaları olmadan

¹⁸³ Mehmet Aydın, "Medine Vesikası Üzerine", *İktibas Dergisi*, Şubat 1996, s. 26.

¹⁸⁴ Şen, a.g.e., s. 158.

¹⁸⁵ Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969, s. 35-40; Hamidullah, *İslam Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti I*, s. 224-228

¹⁸⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti I*, s. 213.

¹⁸⁷ Fethi Ahmet Polat, "İnsan Hakları ve Özgürlükleri Bağlamında Kur'an'da Dini Pluralizm", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası*, 2014, s. 53, 54.

¹⁸⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, s. 211.

¹⁸⁹ Tevbe, 9/6.

onlardan bir şeyi zorla alırsa, işte o zaman kıyamette böyle kimselerden bizzat ben davacı olacağım.” şeklinde uyarılarda bulunarak konunun hassasiyetini vurgulamıştır.¹⁹⁰

Görüldüğü üzere İslam’ın toleransıya inşa edilen Medine’de, hiçbir dini grubun hoşnutsuzluğuna sebep olacak adımlar atılmamıştır.¹⁹¹ Çünkü müslüman olmayanların da fitrat üzere doğduklarına inanılır ve bu iman üzere hayatlarını tamamlamaları ümit edilir. Bu nedenle de müslümanların ve özellikle de din eğitimcilerinin üzerine düşen görev İslam’ı tebliğ etmektir. Bu hususta karşılıklı saygı ve tolerans, olduğu gibi kabul etme ve yumuşaklık esastır. Baskı ve zorlama yasaklanmıştır. Yani davet yapılmalı, zorlamadan ise uzak durulmalıdır.¹⁹²

---

¹⁹⁰ Şen, a.g.e., s. 159.

¹⁹¹ Tan, a.g.m., s. 51, 52.

¹⁹² Şen, a.g.e., s. 161.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN EĞİTİMİNDE TOLERANS KAVRAMININ YANSIMALARI

1. TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ VE TOLERANS KAVRAMI İLİŞKİSİ

Yüce Allah; “*Biz bir peygamber göndermedikçe hiçbir topluma azap etmeyiz.*”¹ prensibine dayanarak, eğitim ve öğretim maksadıyla insanoğluna peygamberler göndermiştir. Bu süreç Hz. Âdem'den başlayarak, Hz. Muhammed ile sona ermiştir.² İlk ve son peygamber arasındaki zaman zarfında, peygamberler belirli kabilelere, toplumlara ya da bölgelere gönderilirken, Hz. Muhammed tüm insanlık âlemine gönderilmiş bir elçidir.³

Peygamberlerin yürüttükleri tebliğ faaliyetleri aynı zamanda bir eğitim süreci olduğundan dolayı, tebliğ ve eğitim kavramları birlikte ya da birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Hangi dine ya da hangi inanç sistemine bağlı olursa olsun, herkes kendi inanç ve düşüncelerinin başkaları tarafından onaylanmasını ister. Bu nedenle dinler tebliğ çalışmalarında sürekli bir gayret içerisinde olmuşlardır. Kur'an'da bu tutum: “*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun mesajını iletmemiş olursun...*”⁴ ayetiyle desteklenmektedir. Fakat Kur'an, bunu yaparken herhangi bir zorlama ya da dayatma yoluna başvurulmaması şartını koymuş, bu konuda sadece ikna metodunun kullanılmasını istemiştir.⁵ Hz. Peygamber de veda hutbesinde: “*Bu vasiyetimi burada bulunanlar, bulunmayanlara bildirsin. Olur ki, bildirilen kimse burada bulunup da işitenden daha iyi anlayarak onu muhafaza etmiş olur.*” buyurarak tebliğ faaliyetinde asıl hedefin duyurmak olduğunu ve İslam'da inanç özgürlüğü ilkesinin benimsendiğini açıkça ortaya koymuştur.⁶

---

¹ İsra, 17/15.

² Bakara, 2/31; Ahzab, 33/40.

³ Sebe, 34/28; Furkan, 25/51, 52.

⁴ Maide, 5/67.

⁵ Ali İmran, 3/30; Nahl, 16/82; Ankebut, 29/18.

⁶ Aslan, a.g.e., s. 160.

Bu ilke bağlamında Kur'an'ın; tebliğ, eğitim ve tolerans çerçevesinde bir müslümandan beklentisi şu şekildedir: *“Bil ki sen ölümlere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da çağırını duyuramazsın. Sen körleri yanlış yoldan doğruya yönlendiremezsin. Sen (çağırını) ancak ayetlerimize inanıp teslim olanlara duyurabilirsin.”*⁷ Görüldüğü üzere bu ayet, Kur'an'da zorla yapılan işlere yer olmadığını, Hz. Peygamber'in de böyle bir sorumluluğunun bulunmadığını ifade etmektedir. Her ne kadar tebliğ faaliyetleri tüm müslümanlar için bir görev niteliğinde olsa da, bu görev esnasında insanları zorlayarak onların üzerinde baskı kuran yöntemlere yeltenme söz konusu olmamalıdır.⁸ Bu noktada Kur'an'ın eğitim anlayışında toleransın rolü iyi bilinmeli, aynı zamanda da toleranslı davranmada eğitimin rolü iyi kavranmalıdır. Çünkü toplumsal yaşamda meydana gelen sorunların büyük bir bölümü eğitim eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bir toplumu ayakta tutan da, onun yıkılmasına sebep olan da toplumdaki bireylerin tutum ve davranışlardır.⁹ Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: *“Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.”*¹⁰ Buradan hareketle diyebiliriz ki, bir toplumun gelişmesi, o toplumda yaşayan birbirinden farklı özelliklere ve görüşlere sahip bireylerin, eğitimleri nispetinde birlikte yaşayabilme becerilerine bağlıdır. Toplum içinde ‘öteki’ni tanıyarak insanların birbirlerini karşılıklı kabul etmesi; bireyler arasındaki farklı yönleri değil, benzer tarafları arayıp onlara vurgu yapılarak gerçekleştirilebilir Aksi takdirde önyargılarla meydana gelen ‘ötekileştirme’ler, toplumun çözülmesine sebep olacaktır.¹¹

Oysa insanlık olarak dünya dışında yaşayabileceğimiz başka bir yer yoktur. Bu sebeple zulmü, düşmanlığı, ayrımcılığı, kavgaları bir kenara bırakıp, hep birlikte dünyayı yaşanabilir bir hale getirmek için çalışmamız gerekmektedir. Zira zamanımızda insanlığın ihtiyacı olan en büyük husus; farklı din, dil ve ırk mensubu olan insanların birlik ve beraberlik içerisinde yaşamasıdır. Bunun için de toplumların ‘toleransı’ bir yaşam şekli ve kültür haline getirmeleri şarttır.¹²

---

⁷ Neml, 27/80, 81.

⁸ Aslan, a.g.e., s. 161, 162.

⁹ a.g.e., s. 164.

¹⁰ Ra'd, 13/11.

¹¹ Aslan, a.g.e., s. 164.

¹² Tan, a.g.m., s. 44.

Özetle şöyle ifade edebiliriz ki; İslam'ın ve dolayısıyla günümüzdeki tebliğ faaliyetlerinin karşılığı olan 'din eğitiminin' amacı, insanlara yaklaşımda toleransın bir prensip olarak benimsenmesi, aynı zamanda toleransın ahlaki bir değer olarak insanlara kazandırılması ve böylelikle toplumda birlik ve beraberliğin sağlanmasıdır.¹³ Din eğitimi ve tolerans kavramı ilişkisini daha iyi anlamak adına konuyu detaylı bir şekilde ele almak istiyoruz.

1.1. Din Eğitimi'nin Tanımı ve Mahiyeti

'Din eğitimi' kavramını tanımlayabilmek için, ilk olarak 'din' ve 'eğitim' kavramlarının ayrı ayrı ne ifade ettiklerini bilmemiz gerekir.

İlahiyatçılar, filozoflar ve sosyal bilimciler tarafından çeşitli din tanımları yapılmıştır. Tanımlardaki bu çeşitliliğe; dinin çok yönlü ve karmaşık bir yapıda olması ve kişilerin din tanımlarını kendi bakış açılarına göre şekillendirmeleri sebep olmuştur.¹⁴ Bu tanımlardan bazıları şöyledir:

Din; insanların yaratılış gayelerine uygun tavırlar sergileyebilmeleri için, Mutlak Varlık tarafından kendilerine gösterilen yoldur.¹⁵ 'Kutsalla kurulan ilişki' anlamına gelen din, bu ilişki çerçevesini oluşturan inançlar, öğretiler, değer yargıları, davranış kuralları ve ibadet biçimlerinin tümünü ifade eder.¹⁶

Beyza Bilgin, dinin tanımını 'din eğitimi' açısından ele alarak; "*insanın kayıtsız şartsız var olan Mutlak Varlığa yönelişi ve O'nun tarafından kuşatılışı*" şeklinde ortaya koymuştur.¹⁷

İslam âlimleri ise dini şu şekilde tanımlamışlardır: "*Din, Allah tarafından peygamberler aracılığıyla gönderilen, insanları akılları, irade ve isteklerini kullanarak her konuda hayır olan şeylere sevk eden ve böylece onların dünya ve ahiret saadetine ulaşmalarını sağlayan ilahi esaslar bütünüdür.*"¹⁸ İslam âlimlerinin Kur'an'ın ışığıyla yola çıkarak yapmış oldukları bu tanımda, insana bahşedilmiş olan akıl melekesine dikkat

---

¹³ Aslan, a.g.e., s. 163.

¹⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2005, s. 69.

¹⁵ Farklı din tanımları ile ilgili bilgiler için bkz: T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C.9, s. 312-316; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 69-71.

¹⁶ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 69.

¹⁷ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: Gün Yayıncılık, 1998, s. 4.

¹⁸ Dini Kavramlar Sözlüğü, s. 122.

çekilerek, iman ve amel konularının insanın iradesine bırakıldığı vurgulanmıştır. Görüldüğü üzere tolerans kavramının yansımaları dinin tanımında dahi kendini göstermiştir.

Eğitim de din kavramı gibi, ne olduğunun tespiti açısından en zor kavramlardan biridir. Kapsamı oldukça geniş olan eğitim kavramının birçok tanımı mevcuttur. En yaygın ve kabul görmüş tanımıyla eğitim; *“bireyin davranışında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir.”*¹⁹

Kısacası eğitim; bireyin doğuştan getirdiği kabiliyetleri geliştiren, toplumun kalkınmasına katkıda bulunan, kültürel zenginlikleri koruyan, ahlaki değerleri yaşatan ve bu değerlerin sürekliliğini sağlayan bir faaliyettir. Yani bir toplumun sahip olduğu kültürel miras, nesilden nesile eğitim yoluyla aktarılır.²⁰

Fıtratta var olan inanma ihtiyacını karşılayan din ve insanları kuşatma gücüne sahip olan eğitim, bireysel ve sosyal hayatı etkisi altına alan iki temel faktördür. İnsanlar, eğitim yoluyla din hakkında bilgi sahibi olmuşlar, inandıkları dinin esaslarını öğrenmeyi arzu ettikleri gibi, bu esasları başkalarına öğretme isteği içinde de bulunmuşlardır. Dolayısıyla din eğitimi, tasdik edilen dini öğrenme ve toplumdaki diğer fertlere öğretme ihtiyacından doğmuştur.²¹

Din ve eğitim kavramları hakkında yaptığımız bu açıklamalardan hareketle din eğitimi; dini bilgilerin belirli bir program dâhilinde, beden, zihin ve duygu gelişimleri göz önünde bulundurularak bireylere ulaştırılması ve toplumda dini bilinçlenmenin sağlanması sürecidir. Başka bir deyişle *din eğitimi; dinin bireysel ve sosyal bir olgu olarak eğitime konu edilip, din kültürünün yetişmekte olan nesle aktarılması ve toplum bireylerinde din kişiliğinin geliştirilmesi faaliyetidir.*²²

Bu süreçte bireyler din hakkında bilgi sahibi oldukları gibi, benimsedikleri dinin istediği davranışları hayatlarına geçirebilme, istenmeyen davranışları ise hayatlarından çıkarabilme yetisi kazanmaktadırlar.²³ Bu anlamda tolerans kavramı, hem verilecek olan din eğitiminde bireyi özgür bırakarak ona yaklaşma biçimi noktasında, hem de bireyde

---

¹⁹ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara, 1997, s. 12.

²⁰ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 70.

²¹ a.g.e., s. 70.

²² Bilgin, a.g.e., s. 43.

²³ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 70.

olması istenen saygı, adalet, empati, hoşgörü gibi değerlerin verilmesi; bencillik, zulüm, bağınazlık gibi istenmeyen davranışlardan ise uzaklaştırılması bağlamında karşımıza çıkmaktadır.

1.2. Din Eğitiminin Amacı

Din, insanlardan akıllarını kullanmalarını ve doğru olanı bularak Allah'a iman etmelerini ister. Ancak insan akli buna tek başına muktedir değildir. Hele ki zihin yanlış bilgilerle doldurulmuşsa, doğruyu bulmak daha da zorlaşır. Bu nedenle Allah, insan aklının iyiye ve güzele ulaşabilmesi için onu vahiyle desteklemiştir. Vahye dayalı bilgilerin insanlara aktarılması ise, ancak din eğitimi ile mümkündür.²⁴

Din eğitiminin amacı; bireyi zihin, ruh, beden ve duygu bütünlüğünde geliştirerek, kendi sorumluluklarının bilincinde olan, iç dünyası ile barışık, başarılı bir insan olarak topluma kazandırmaktır.²⁵

İnsana, hürriyete, düşünceye, kültürel mirasa ve ahlaki değerlere saygısı olan bireyler yetiştirmeyi hedefleyen din eğitimi²⁶, toplumda tolerans kavramının gelişmesi açısından önemli bir etkidir. Çünkü din eğitimiyle bireylerin olgunlaşıp toplumun değerlerine karşı hassasiyet göstermeleri ve farklılıkları kabullenerek bunlara saygı duymaları amaçlanır. İslam'ın bir müslümanda olmasını istediği hoşgörü, adalet, doğruluk, sevgi, saygı, tevazu ve yardımlaşma gibi erdemler aslında her toplumun ulaşmaya çalıştığı değerlerdir. İnsanların birlikte huzur içinde yaşamaları için son derece önemli olan bu değerlerin kazanılmasında din eğitiminin rolü oldukça büyüktür.²⁷

Başka bir ifadeyle din eğitimi; insanların dini ihtiyaçlarına, sorularına ve beklentilerine cevap vermeyi, batıl inançlardan ve hurafelerden arınmış, doğru bir din anlayışını insanlara sunmayı amaç edinmiştir. Farklı inanç ve düşüncelere, din hakkında zamanla ortaya çıkan farklı yorumlara ve çeşitli dünya görüşlerine karşı sergilenmesi gereken duruşu insanlara kazandırmaya çalışan din eğitimi, aynı zamanda bu çeşitliliği değerlendirerek eğitim ile ilişkilendirmek durumundadır. Bu açıdan bakıldığında din

---

²⁴ Hüseyin Yılmaz, "Çağdaş Dünyada Din Öğretimi ve Kırgızistan'la Karşılaştırılması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1-2008, s. 93.

²⁵ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, Ankara: Diyanet Yayınları, 1985, s. 25.

²⁶ Mualla Selçuk, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s. 151.

²⁷ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 71.

eğitiminin, tolerans kavramının sağlayacağı toplumsal barışa ulaşmak adına önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz.²⁸

Günümüzde farklı ülkelerin din eğitimi için ortaya koydukları çeşitli amaçlar vardır. Sayıları oldukça çok olan bu amaçları şu şekilde özetleyebiliriz:

- 1- Din eğitiminin amacı, bireylerin, kendilerinden farklı bir inanca ya da kültüre sahip insanları anlayabilmelerini ve bu farklılıklara saygı duyarak onları kabul edebilmelerini desteklemek; çoğulcu bir toplumda yaşamalarını kolaylaştıracak olumlu bir perspektif kazanmalarına yardımcı olmaktır.
- 2- Din eğitiminin amacı, bireylere dinler hakkında bilgi edinmeleri konusunda yol göstermek ve bireylerin dinler hakkında anlayış geliştirmelerini sağlamaktır.
- 3- Din eğitiminin amacı, bireylerin kişisel, ahlaki ve manevi gelişimlerine katkıda bulunmaktır.²⁹

Görüldüğü üzere özellikle ilk madde tolerans kavramıyla ilintilidir. Herkesi kapsayacak bir din eğitiminin olmazsa olmazı, çoğulluğun kabul edilip ona saygı gösterilmesidir. Böyle olmadığı takdirde, aynı havayı teneffüs etmelerine rağmen bazı kişiler dışarıda tutularak ötekileştirilebilir.³⁰ Her insanın inanç özgürlüğü hakkına sahip olduğu unutulmamalı, din eğitimi faaliyetleri bu tolerans anlayışı çerçevesinde yürütülmelidir.

1.3. Din Eğitimi'nin Gerekliliği

İnsan ruhunun en temel ihtiyaçlarından biri inanmak ve bir dine bağlanmaktır. Din; dünden bugüne, insanların hayatı anlamlandırmaları noktasında referans olmuş, dolayısıyla da insanoğlunun tüm faaliyetlerini kuşatmıştır. İnanma ihtiyacının dengeli ve yeterli bir şekilde karşılanmasının ve dini bilgilerin doğru kaynaklardan nesilden nesile aktarılmasının toplumu daha huzurlu bir hayata kavuşturacağı aşikârdır. Nitekim bir dine inanıp bağlanmak, insanın manevi dünyasını doyuran bir gıda gibidir. Manevi yönden beslenmiş bireyler ise toplumun gelişip güçlenmesine katkıda bulunurlar.³¹

---

²⁸ a.g.e., s. 71, 72.

²⁹ Geir Skeie, "Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlamı", ed. Recep Kaymakcan, a.g.e., s. 148.

³⁰ Skeie, a.g.m., s. 150.

³¹ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005, s. 129, 130.

Dini sadece kutsal ile insan arasındaki ilişki olarak sınırlandırıp, kişilerin iç dünyasına hapsederek; onun toplumsal boyutunu göz ardı etmiş oluruz. Hâlbuki toplumda arzu edilen ahlaki değerlerin öne çıkmasında, istenmeyen durumların ise bastırılmasında dinin büyük bir payı vardır. Din, insanı sevgi, merhamet, adalet gibi erdemlerle donatırken; haksızlık, kin, düşmanlık gibi olumsuz duygulardan arındırır.³² Nitekim din eğitimi sosyo-kültürel yönüyle ele aldığımızda, onun en önemli işlevinin ahlaki bireyler yetiştirmek olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü din, bireyin ahlak gelişimini etkileyen temel faktörlerden biridir. Dinden bağımsız sürdürülen bir ahlak eğitiminin yeterli düzeyde etkileyici olması beklenemez. Özellikle çocuklarının belirli bir ahlaki seviyede olmasını arzulayan ebeveynler, bu konuda din eğitiminden başka güvenilir ve sağlam bir alternatif bulamamaktadırlar. Bu nedenlerle din eğitiminin genel eğitim sisteminde yerini alması gereklilik arz etmiştir. Tıpkı felsefe ve antropoloji bilimleri gibi, pek tabii din bilimleri de eğitim kurumlarında öğretilmelidir.³³

İlahi mesajlara doğru kaynaklar aracılığıyla ve doğru yöntemlerle ulaşan kişilerin inanma duyguları sağlıklı bir şekilde gelişirken, bu mesajlardan mahrum kalan ya da yanlış şekilde bilgilendirilen kişiler; tabiat güçlerine, taşlara, hayvanlara, atalarının ruhlarına, putlara ve benzeri şeylere tapınarak kul olma ve inanma ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. Bu çarpık inanışlar sadece bireyi değil toplum bütünlüğünü de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum bizlere, inanma duygusunun doğru bilgilerle ve sağlıklı metotlarla yönlendirilmesinin bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir.³⁴

Türk toplumu din eğitimine olan ihtiyacı uzun yıllar karşılayamadığı için büyük sıkıntılar yaşamıştır. Osmanlı devletinin gerileme döneminde medreselerin kendi kabuklarına çekilip yeniliklere ayak uyduramamaları ve eğitim alanındaki gelişmeleri takip edememeleri gibi sebeplerden dolayı eğitim faaliyetleri fonksiyonlarını yitirmiş, dolayısıyla devletin çöküşü hızlanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise eğitim alanında gelişmeler sağlanmasına rağmen, laiklik ilkesi ile din eğitimi arasında sağlıklı bir ilişki kurulamamasından ve bu konuda güven ortamının oluşmamasından dolayı din eğitimi ülkemizde yıllarca saf dışı bırakılmıştır. Böylece yaklaşık yirmi beş yıllık bir süre zarfı

---

³² Cebeci, a.g.e., s. 129, 130.

³³ Tuğrul Yürük, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi*, (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 70.

³⁴ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 79.

boyunca din eğitimi resmi yollardan yapılamamış, bu boşluğun acı sonuçları ise ileriki zamanlarda kendini göstermiştir. Devletin din eğitimi alanına destek vermemesi ve ailelerin bu alanda yetersiz kalması dini konulardaki bilgisizliği günden güne arttırmıştır. Bunun sonucu olarak toplumda yanlış din yorumları, ahlaki çöküntü, kutuplaşmalar, dini taassup, ayrımcılık ve toleranssızlık baş göstermiş ve insanların huzur içerisinde bir arada yaşamaları imkânsız hale gelmiştir. Kısacası diyebiliriz ki, toplum bütünlüğü ciddi tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır.³⁵

Nihayetinde geç de olsa gidilen yolun yanlışlığı anlaşılmış ve din eğitimi alanında bir şeyler yapılması gerektiğine kanaat getirildi.³⁶ Fakat toplumda dini düşünceler, duygular ve uygulamalar noktasında açılan yaralar kolay kapatılacak gibi değildi. Ülkemizde hala asılsız inançlara rağbet eden ve hurafelere pirim veren birçok insan vardır. Özellikle insanlar tarafından İslam dinine mal edilmiş ve aslında İslam'ın özüyle hiç bağdaşmayan bilgiler maalesef oldukça yaygındır. Bu yanlış bilgiler İslam'a olan bakış açısını etkilemekte ve insanları müslümanlara karşı toleranssızlığa sürüklemektedir. Oysa ki, İslam'ın eşitlik, adalet ve inanç özgürlüğü anlayışı daha önce değindiğimiz gibi emsalsiz denecek kadar mükemmeldir. Toplum bu durumdan kurtarmanın, İslam dini hakkındaki gerçekleri ve ilahi dinlerin ortak değer yargılarını insanlara sunabilmenin en önemli şartı, din eğitiminin yeterli ve doğru bir şekilde verilmesidir.³⁷ Sağlıklı bir din eğitimi süreci; sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel alanlardaki gelişmelere katkı sağladığı gibi, toplumun birlik ve beraberliğinin korunmasında, insanların karşılıklı tolerans anlayışı çerçevesinde yaşamalarında şüphesiz oldukça etkilidir.³⁸

1.4. Din Eğitimi'nin Yasal Dayanakları

İnanç hürriyetinin insanın en temel haklarından biri olduğunu çalışmamızın ikinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde açıklamıştık. Bir dine inanma ve o dinin gereklerini yerine getirme hakkımız olduğu gibi, dinimiz ya da inancımız hakkında bilgi alma, dinimizin gereklerini öğrenme ve başkalarına öğretme hakkımız da vardır. İnsan, dini tercihinde, dini yaşantısında ve dinini öğrenmede özgürdür. Ancak insanlar toplum halinde

---

³⁵ Cebeci, a.g.e., s. 131,132; ayrıntılı bilgi için bkz. Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2014, s. 24-80.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayhan, a.g.e., s. 85-245.

³⁷ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 81.

³⁸ Cebeci, a.g.e., s. 133.

yaşadıkları için, aralarındaki ilişkileri düzenleyen, herkesin uyması gereken kanunlar belirlerler. Bu kanunlarla nelerin, hangi ölçüde ve nasıl yapılacağı, nelerin de yapılamayacağı gibi sınırlar kararlaştırılır. Böylelikle kimse kimsenin özgürlük alanını işgal etmemiş olur. Bu bağlamda din eğitimi faaliyetleri, insanların din özgürlüğü hakkı gözetilerek kanunlarla yapılmaktadır.³⁹

Uluslararası niteliğe sahip İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. maddesiyle din ve inanç özgürlüğü güvence altına alınmış; insanlara dinlerini öğrenme, din hakkında öğrendiklerini ifade etme, inanılan dinin emir ve yasaklarını bireysel veya toplu halde, özel olarak ya da açık bir şekilde uygulama hakkı verilmiştir. Bu maddede yer alan hükümler, uluslararası birçok antlaşmada ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde de yer almaktadır.⁴⁰

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin benimsediği laik sistemde ise; herkes din ve inancında hürdür, kimse bir başkasının dini inancına müdahale edemez, onu baskı altına alamaz ve onu kınayamaz. Esasen bu anlamda laik sistem, tolerans kavramıyla örtüşmektedir. Lakin zaman zaman laiklik ilkesi yanlış yorumlanmış, din eğitimi faaliyetlerinin laikliğe aykırı olduğu, bu eğitimin devlet desteğiyle sağlanmasının doğru olmadığı ileri sürülmüştür. Böylelikle sanki Türkiye'de yürütülen din eğitimi faaliyetleri yasal değilmiş gibi bir algı oluşturulmuş ve insanlar arasında kutuplaşmalara sebebiyet verilmiştir.⁴¹ Oysa devlet, sadece din eğitimi hakkını onaylamakla ya da insanların dini inançlarına saygı duymakla kalmayıp, din eğitimi faaliyetlerine yardımcı olmak durumundadır. Bunun bir gereği olarak da ülkemizde örgün din eğitimi Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, yaygın din eğitimi ise Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmektedir.⁴²

Anayasamız ve uluslararası diğer yasalarda bulunan din eğitimi ve öğretimi ile ilgili kanunlar herkes tarafından bilinir ve doğru anlaşılırsa, bireylerin din eğitimi hakkının garanti altına alındığı görülecektir. Devletimiz din eğitimi ve öğretimi ihtiyacının giderilmesi görevini, 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat kanunuyla birlikte

---

³⁹ Cebeci, a.g.e., s. 134.

⁴⁰ Mehmet Semih Gemalmaz, *Temel Belgelerde İnsan Hakları*, İstanbul: İnsan Hakları Derneği Yayınları, 1996, s. 25; Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2010, s. 104-109.

⁴¹ Cebeci, a.g.e., s. 134, 135.

⁴² Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 82; Tosun, a.g.e., s. 109-112.

üstlenmiş ve bu ihtiyacı karşılayacak olan din hizmetleri memurlarının yetiştirilmesi sorumluluğunu da üzerine almıştır. Bu kanun, din eğitimi ve öğretiminin genel eğitim sistemi içinde ele alınması ve onunla bütünleştirilmesi açısından önem teşkil etmektedir.⁴³

Ülkemizde din eğitiminin en temel dayanağı Anayasamızın 24. maddesidir. Bu maddenin üçüncü paragrafı şöyledir: “*Din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetimi ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcilerinin talebine bağlıdır.*”⁴⁴ Görüldüğü üzere Anayasa, bu maddeyle hem din hürriyetine, hem de din eğitimi hakkına açıklık getirmiştir.

Türkiye, din eğitimi bir özgürlük olarak değil sosyal bir hak olarak görmektedir. Anayasal tercih, din eğitiminin devlet kanalıyla düzenlenmesi yönündedir. Din eğitimi bir hak olarak gören ve tercihini bu minvalde yapan bir düzende, devlet, halkın din eğitimi alanındaki ihtiyaçlarını ve taleplerini karşılamak durumundadır. İşte bu anlayışın sonucu olarak yaygın din eğitimi faaliyetleri için Diyanet İşleri Başkanlığı vardır ve örgün din eğitimi faaliyetleri de devlet okullarında yürütülmektedir.⁴⁵

Sonuç olarak ilgili yasalardan da anlaşılacağı gibi, bireylerin din hakkında bilgi sahibi olmaları, dinin gereklerini öğrenip uygulamaları, hatta iyi bir dindar olma taleplerine yönelik donatılmaları, demokratik-hukuk devletlerinin onayladığı ve saygı duyduğu bir haktır.⁴⁶

1.5. Örgün Eğitimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Zorunlu Olması

Anayasamızın 24. maddesiyle din eğitiminin zorunlu olması, en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Tartışmanın birinci ayağı, devletin din eğitimi vermesinin laik sisteme aykırı olması düşüncesiyken; ikinci ayağı ise, zorunlu din eğitiminin din ve vicdan özgürlüğünü zedeleyeceği fikri olmuştur. Tüm bu tartışmalar neticesinde; dini

---

⁴³ Tosun, a.g.e., s. 102, 103.

⁴⁴ Şükrü Ada vd., *Eğitim Bilimine Giriş*, ed. Özcan Demirel-Zeki Kaya, Ankara: Pegem Yayıncılık, 2006, s. 198.

⁴⁵ Mehmet Zeki Aydın, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Eğitimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, *Diyanet Avrupa Dergisi*, Aralık 2004, S. 68, s. 9.

⁴⁶ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 82.

öğretme hürriyetinin istismar edilmesini önlemek adına, din eğitimi ve öğretiminin devletin gözetimi altında yapılması uygun görülmüştür.⁴⁷

Din eğitiminin zorunlu olmasının en önemli sebebi, bu eğitimin devletin tespit edeceği düzeyde, herkesi kapsayan eşit bir şekilde ve güvenilir elden yapılması amacı olmuştur. Dinsizliğin ya da din hakkında bilgisizliğin doğuracağı sonuçlar ile denetimsiz olarak verilecek yanlış bir din eğitiminin meydana getireceği sonuçlar tartışılmış; netice olarak da en uygun yolun herkese devletin belirleyeceği seviyede din eğitimi sağlamak olduğuna kanaat getirilmiştir.⁴⁸ Bu kararın alınmasında, özellikle 1928-1948 yılları arasındaki uygulamaların etkisi büyüktür. Ne yazık ki geçmişte din eğitimi konusunda ortaya atılan korku, endişe ve kuşkuşların topluma faturası ağır olmuştur.⁴⁹ Din eğitimi ve öğretiminin yasaklandığı dönemlerde, halk ile devlet din konusunda karşı karşıya gelmiş ve acı tecrübeler yaşanmıştır. Tercih dayalı din eğitimi uygulamaları, yetişmekte olan nesiller arasında uçurumlar meydana getirmiş ve toplumda dengesizliğe sebep olmuştur. Zorunlu din ve ahlak eğitiminde ise bu zamana kadar; vatanın, milletin ve bireylerin aleyhine sayılabilecek sonuçlar söz konusu olmamıştır.⁵⁰ Kısaca diyebiliriz ki, din eğitiminin devlet okullarında zorunlu hale getirilmesi, yaşanan tecrübelerin bir sonucudur.⁵¹

Eğitimci Beyza Bilgin, din derslerinin örgün eğitim kurumlarında yer almasının gerekliliğini; insani, kültürel ve toplumsal amaç olmak üzere üç temel esasa dayandırmaktadır.⁵²

İnsani amaç; eğitimin, bireyi sahip olduğu tüm kabiliyetleri ile bir bütün olarak geliştirme isteğini ifade eder. İnsanlar, hayatlarına bir anlam verme ve yaşantılarına değer katma ihtiyacı hissederler. Yaratılıştaki bu ihtiyacın karşılanabilmesi için, İslam dinini benimseyenlerin, İslamiyet'in dünya hayatına olan bakış açısı hakkında bilgilendirilmeleri gerekir. Böylelikle müslümanlar, dinden aldıkları cevaplarla, diğer alanlardan öğrendikleri bilgileri karşılaştırma imkânına sahip olurlar.

---

⁴⁷ Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, C.7, S. 450, s. 13, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c007/mgk_01007118.pdf.

⁴⁸ Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Ankara: Liberte Yayınları, 2003, s. 157.

⁴⁹ Cebeci, a.g.e., s. 133.

⁵⁰ Tosun, a.g.e., s. 111.

⁵¹ a.g.e., s. 110.

⁵² Bilgin, a.g.e., s. 86, 87.

Kültürel amaç; sahip olduğumuz kültürel mirasımızı her yönden etkileyen İslam dinini, yetişmekte olan nesil ile tanıştırmaktır. Edebiyat, müzik ve mimari gibi alanlarda dine ait pek çok iz bulunmaktadır. Hatta konuşma biçimimizde, dilimize ait deyimlerde, günümüze kadar gelmiş olan fikra ve hikâyelerde dini motifler kendini büyük ölçüde göstermektedir. Dolayısıyla bu alanlara olan hâkimiyetimiz, dini sağlıklı ve yeterli bir şekilde öğrenmemize bağlıdır. Okullardaki din dersleri, Türkçe, Sosyal Bilgiler, Tarih gibi derslerde de bireylere yardımcı olacaktır. Örneğin Tarih dersinde bir olayın yorumlanabilmesi, dini bilgilerin yeterliliği ile doğru orantılıdır.

Toplumsal amaç ise; tutum ve söylemlerimizle sorumlu olduğumuz ve yaşam biçimini -neyi, neden yaptıklarımı- anlamlandırmak durumunda olduğumuz toplumsal çevre ile İslam ahlakı sayesinde kaynaşabilmektir. Sosyal statümüz ne olursa olsun, insan ilişkilerinde davranışlarımıza yön veren inançlarımızı karşılıklı tanımak ve onları hesaba katmak durumundayız. Bu durumda sadece kendi dinimiz hakkında değil, toplumda var olan diğer dini inançlar hakkında da bilgi sahibi olmalıyız. Okullarda verilen din dersleri bizlere bu imkânı sağlayacak şekilde programlanmış olup, toplumdaki birlik ve beraberliğin korunması açısından oldukça faydalı ve gereklidir.

Ülkemizde devletin denetim ve gözetimi altında verilen din derslerinin programları, diğer derslerde olduğu gibi Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yapılmaktadır. Dersin adı ise, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla bu ders, adından da anlaşılacağı gibi sadece İslam dininin anlatıldığı ya da belirli bir dinin benimsetilmeye çalışıldığı bir ders değildir. Bu nedenle diyebiliriz ki Türkiye’deki örgün eğitim kurumlarında verilen zorunlu din dersleri, mezhebe dayalı din dersi programı statüsünde olmayıp, mezhepler üstü din dersi programı kapsamındadır. Grimmit’in sınıflandırması⁵³ açısından bakacak olursak DKAB dersi, iddia edildiği gibi ‘dinden öğrenme’ değil, ‘din hakkında öğrenme’ modelinin yerli halidir, denilebilir. Çünkü bu derste dinler betimsel bir metotla öğrencilere sunulmaktadır.⁵⁴

1982’den beri ilk ve ortaöğretimde zorunlu olarak yer alan DKAB derslerinin programlarında bugüne kadar çeşitli değişiklikler ve gelişmeler yaşanmıştır.⁵⁵ Bu

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhiddin Okumuşlar, “Çok Kültürlü Toplumlarda Din Hakkında Öğrenme ve Dinden Öğrenme Modeli”, *Marife Dergisi*, 2007, Yıl 7, S. 2, s. 251-264.

⁵⁴ Muhammet Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi*, s. 371.

⁵⁵ Bilgi almak için bkz. Emine Keskiner, “Okullardaki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri ve Sorunları”, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü, İstanbul: DEM Yayınları, 2018, s. 49-82.

gelişmelerle birlikte DKAB dersinin toplumdaki farklılıkları, çeşitliliği ve kültür zenginliğini göz önünde bulundurduğunu, en azından felsefe olarak bu çoğulculuğun farkına varmaya başladığını söylemek mümkündür.⁵⁶ Pratikte bazı hatalar olsa da, bugün DKAB dersleriyle baskıcı bir dini eğitim yapıldığı söylenemez. Derslerin içeriğine baktığımızda, ülke nüfusunun %99'unun dini olan İslam ağırlıkta olmakla birlikte; diğer dinler hakkında bilgiler ve ahlaki değerler konuları yer almaktadır.⁵⁷ Söz konusu bu derslere hıristiyan ve musevi öğrencilerin katılıp katılmamaları ise kendi isteklerine bırakılmıştır.⁵⁸ Türkiye'de dini azınlık olan hıristiyan ve musevi öğrencilere tanınan bu muafiyet, din eğitimi açısından toleranslı bir yaklaşım sergilendiğini göstermektedir.⁵⁹ Ayrıca DKAB dersi öğretim programlarında İslam içi çoğulluk dikkate alınarak Alevilikle ilgili konulara yer verildiği, diğer dinlerin objektif olarak öğretimine önem gösterildiği, dinler arasındaki ortaklıklara vurgu yapıldığı ve bu açılardan DKAB ders programlarının çoğulcu bir program niteliği taşıdığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.⁶⁰

Netice itibariyle diyebiliriz ki, okullarda zorunlu olarak verilen din derslerinde; bir yandan kültürümüzü birçok yönden etkilemiş olan İslam dinine ait esaslar anlatılırken, diğer yandan kendi dışımızdaki dini ve kültürel gruplar tanıtılarak, öğrencilerin farklı din, dil, ırk, düşünce ve kültürden olan insanlarla birlikte karşılıklı tolerans anlayışıyla yaşamaları teşvik edilmektedir.⁶¹

2. DİN EĞİTİMİ MODELLERİ VE TOLERANS KAVRAMI İLİŞKİSİ

Örgün din eğitiminde muhataba genellikle; inanan öğrenci, inanmaya istekli olan öğrenci ya da inanması gereken öğrenci gözüyle bakılmıştır. Fakat günümüzdeki çoğulcu toplumlarda bu bakış açısı yetersiz kalmaktadır. Bütün öğrencileri aynı çatı altında toplayan okullarda, din eğitimi alacak olan öğrenciler arasında inananlar olabileceği gibi, inanç arayışı içinde olanlar, herhangi bir dine ya da inanca kayıtsız kalanlar veya

---

⁵⁶ Halit Ev, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı Hakkında Bir Değerlendirme", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, S. 32, s.163.

⁵⁷ Muhammet Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi*, s. 377.

⁵⁸ Mehmet Zeki Aydın, "Okulda Din Dersi Tartışmaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2007, C.11, S.2, s. 11.

⁵⁹ İbrahim Aşlamacı, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Çoğulculuk Açısından Değerlendirilmesi", *Hikmet Yurdu Dergisi*, Yıl: 6, C.6, S.12, s. 274.

⁶⁰ Aşlamacı, a.g.m., s. 280.

⁶¹ Ev, a.g.m., s. 144, 145.

inanmayanlar da olabilecektir. Dolayısıyla okullarda verilen din dersleri, aynı sınıfta ya da aynı ortamda bulunabilecek bu öğrencilerin tümüne hitap edecek ve hepsini kapsayacak şekilde programlanmalıdır. Diyebiliriz ki din dersi, inanan bireye destek olmalı, inanç arayışı içerisinde olanlara yardım etmeli, dine karşı kayıtsız kişilere din olgusunu tanıtmalı, inançsız insanlara ise din hususunda doğru bilgiler verip bu alanda sağlıklı davranışlar kazandırmalıdır.⁶² Bu amaç doğrultusunda din eğitimi alanında farklı ders ve öğretim programları geliştirilmiştir. Her ülke; sahip olduğu eğitim felsefesine, diğer dünya devletleri arasındaki konumuna, toplumsal ve dini-kültürel yapısına göre okullarında din eğitimi için kendilerine en uygun modelleri oluşturmaya çalışmaktadır.⁶³ Günümüzde hala devam eden bu arayışlar, şüphesiz küreselleşme ve çoğulcu toplum teorilerinden de etkilenmektedir.⁶⁴

Farklı din ve inanca sahip bireylerin aynı toplumda, hatta aynı sokakta yaşıyor olmaları, insanların birbirlerinin dinleri ve inançları hakkında bilgi sahibi olmaları gereksinimini doğurmuştur. Eğer bireyin hem kendi inandığı dine olan, hem de diğer dinlerle ilgili bilgilenme ihtiyacı sağlıklı bir şekilde karşılanmazsa, o zaman dinin özünde hiç olmayan ‘taassup’ toplumda yaygınlaşacaktır. Ayrıca gelişen teknolojiyle birlikte iletişim imkânları artmış, dünya adeta küçülmüş, farklılıklarla yüz yüze gelmek kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle de yetişen nesli geleceğin dünyasına hazırlayabilmek adına çoğulculuk önemsenmiştir.⁶⁵

Dini çoğulculukla birlikte meydana gelen ihtiyaçlar çerçevesinde yeni din eğitimi modelleri tasarlanmaktadır. Aşağıda ana hatlarıyla dünden bugüne din eğitimi alanında geliştirilen modeller hakkında bilgi verilmiştir.

2.1. Mezheplere Göre Din Eğitimi Modeli

Bilinen en eski din eğitimi modeli olup, tek bir dinin ya da mezhebin çoğunlukta olduğu veya bir dinin çeşitli mezheplerinin ağırlıklı olarak bir arada yaşandığı toplumlarda uygulanmaktadır. Mezheplere göre din eğitimi modeli; dini öğrenme, confessional, geleneksel, doktriner, inanç temelli veya dindarlık merkezli yaklaşım

---

⁶² Tosun, a.g.e., s. 123.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Köylü, İbrahim Turan, *Karşılaştırmalı Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2014, s. 7-259.

⁶⁴ Tosun, a.g.e., s. 132.

⁶⁵ Nevzat Yaşar Aşıkoğlu, “Din Öğretiminde Öğretmenin Rolü ve Din Dersi Öğretmeni Yeterlilikleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, C. 15, S. 1, s. 9.

şeklinde de adlandırılmaktadır.⁶⁶ Bu yaklaşıma göre hazırlanan din dersi programlarında, bağlı olunan dinin ya da mezhebin öğretimi esastır. Dolayısıyla bu din dersinin amacı, söz konusu dinin mensuplarını yetiştirmek; dini inancı kuvvetlendirmek, dini sevdirmek ve dini uygulamaları yaygınlaştırmaktır. Başka bir deyişle iyi müslümanlar, iyi hıristiyanlar, iyi museviler yani nitelikli dindarlar yetiştirmektir.⁶⁷ Zaten bu din dersinin amacı ve muhtevası isminden de anlaşılmaktadır. Örneğin Katolik din dersi, Protestan din dersi, İslâm din dersi denildiği zaman bu derslerin belli bir mezhebe ya da dine bağlı olarak işlendiği belli olmaktadır.⁶⁸

Mezheplere göre din eğitimi modelinde, dersin konusu bir dine bağlı mezhepler değil, tamamen farklı bir din de olabilmektedir. Bunun sebebi, Batı dillerindeki ‘religion’ kelimesinin, Türkçe’deki mezhep ve din kelimelerinin her ikisini de karşılmasıdır.⁶⁹ Söz konusu benzerlik ‘confessional’ kavramı için de geçerlidir. Protestanlık ve Katoliklik için kullanılan bu kavram, hem mezhep, hem din anlamında karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰

Almanya’daki Protestan ve Katolik din dersleri bu modelin örneklerindedir. Ülke nüfusunun neredeyse yarısı Protestan ve diğer yarısı da Katolik olan Almanya’da, her iki mezhebin din dersleri okul programlarında zorunlu olarak yer almaktadır. Protestan ve Katolik din derslerini ihtiva eden okullarda, her bir öğrenci bu derslerden birini seçerek sadece o derse katılır.⁷¹ Nitekim çoğu batı ülkesinde kiliselere ait okulların ders programlarında kendi din dersleri yer almaktadır. Devlete ait okullarda ise, öğrenci çoğunluğuna ve talebine göre farklı mezheplerin din dersleri programlarda birlikte yer alabilmektedir.⁷²

Bu yaklaşıma göre planlanan bir din dersinin temel düşüncesi; öğrenci veya velisi tarafından seçilen belirli bir mezhebin ya da dinin öğretimi olduğundan, dersin içeriğine

---

⁶⁶ Pınar Usta Doğan, *Din Öğretimi Modelleri ve Mezhepler Üstü Bir Program Tasarımının Nitelikleri*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 74.

⁶⁷ John Shepherd, “Fenomenolojik Bakış Açısı: Eleştirel Anlamda Sorgulayıcı Din Eğitimi”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003, s. 331.

⁶⁸ Mehmet Zeki Aydın, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Eğitimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, s. 2, <https://www.mehmetzekiaydin.com/makaleler/2005-45.pdf>.

⁶⁹ Pınar Usta Doğan, a.g.tz., s. 74.

⁷⁰ Sönmez Kutlu, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, IV. Oturum tartışmaları içinde, s. 586.

⁷¹ Şerif Özdamar, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmaları*, s. 502; Tosun, a.g.e., s. 132,133.

⁷² Tosun, a.g.e., s. 133.

başka dinler eklense bile, bu dinlerin anlatımı tarafız olmayacaktır. Çünkü bu dinler hakkındaki bilgiler, mensup olunan dinin bakış açısıyla öğrencilere verilecektir. Zaten mezhebe dayalı din derslerinin programlarını ilgili dinin temsilcisi olan kurumlar belirlemekte ve öğretmen atamalarında da mutlaka bu kurumların onayları alınmaktadır.⁷³

Aktardığımız bu bilgiler ışığında mezhebe göre din eğitimi modelinin unsurlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Tek bir dinin ya da mezhebin eğitimi verilir.
- 2- Eğitimi verecek olan öğretmenin, o dersin dinine mensup olması gereklidir.
- 3- Yalnızca öğretmenin değil, öğrencilerin de eğitimi verilen dine bağlı olması beklenir.
- 4- Dersin içeriği, söz konusu dinin ya da mezhebin esaslarına göre düzenlenir.

Bünyesinde bu unsurları barındıran mezheplere göre din eğitimi modelini; inanılan dinin yeni nesillere aktarılması gerektiği, bu hususta ailelerin yetersiz kaldığı ve bu nedenle de din eğitiminin okulların sorumluluğunda yapılması ihtiyacının doğması gibi sebeplerden dolayı savunanlar vardır. Aynı zamanda bu yaklaşımı, dini çoğulculuğa cevap vermediği noktasında eleştiren eğitimciler de bir hayli fazladır.⁷⁴ Tek bir dinin ya da mezhebin ele alındığı bir din eğitimi süreci yerine, toplumda var olan bütün dinlerin bireylere tanıtıldığı bir din eğitimi süreci, hem milli bütünlüğü sağlamak hem de gittikçe küçülen bir dünyada uluslararası anlayışı geliştirmek adına önemli görülmüştür.⁷⁵

Yalnızca mensup olunan dinin ya da mezhebin öğretimini esas alan bu model, bireylere diğer dinleri ve inançları tanıtmayarak, insanların farklılıklara olan bakış açılarını olumsuz yönde etkileyebilecektir. Ötekinin, ötekileştirilmesine sebep olabilecek bu model, dolayısıyla toplumda kutuplaşmaları da beraberinde getirebilecektir.

---

⁷³ Mehmet Zeki Aydın, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Eğitimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, s. 2.

⁷⁴ Pınar Usta Doğan, a.g.tz., s. 78, 79.

⁷⁵ Ovey. N. Mohammed S.J., “Çok Kültürcülük ve Din Eğitimi”, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, ed. Remziye Yılmaz, Ankara: Sinemis Yayınları, 2005, s. 162.

2.2. Mezhep Merkezli Dinler Arası Açılımlı Din Eğitimi Modeli

Mezheplere göre din eğitimi modeline bir alternatif olarak ortaya atılmış din dersi modeli örneğidir. Bu model, tek bir dinin ya da mezhebin öğretiminin yapıldığı din dersi yaklaşımını desteklemekle birlikte, bu yaklaşımın çoğulcu toplumların ihtiyacını karşılayamadığı düşüncesini temel alır. Aynı toplumda yaşayan diğer din ve mezheplere mensup olan öğrencilerle sağlıklı ilişkiler kurulmasını ve farklılıklar içinde birlikte yaşamayı öğrenmelerine katkı sağlamayı hedefler. Okullardaki farklı din ve inançlara sahip öğrencilerin, bazı din dersi konularını birlikte işlemeleri gerektiğini savunur.⁷⁶

Görüldüğü üzere bu model, öğrencilerin hem kendi dinlerini öğrenmelerini hem de diğer dinler ve mezhepler hakkında bilgi sahibi olmalarını önererek, toplumda birliğin ve beraberliğin oluşmasını hedeflemektedir. Bu bağlamda bu modelin, mezheplere göre din eğitimi modeline kıyasla, tolerans kavramını besleyen çoğulcu anlayışa daha yakın olduğunu ifade edebiliriz.

2.3. Mezhepler Üstü Din Eğitimi Modeli

Mezhepler üstü din eğitimi modeli, bir dine bağlı tüm insanların, mezhep, tarikat, cemaat gibi ayrımlar yapılmaksızın aynı derste eğitim almaları gerekliliğini benimseyen yaklaşımdır. Buna göre dersin amacı ve içeriği, derste muhatap alınan tüm bireyleri kapsayacak şekilde ve eğitimi yapılacak olan dinin temel esasları dikkate alınarak belirlenir. Mezhepler, tarikatlar ya da cemaatler arasındaki yorum ve uygulama farklılıkları dersin konuları arasına dâhil edilmez. Türkiye’deki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi, mezhepler üstü din eğitimi modeline göre uygulanmaktadır.⁷⁷

Beyza Bilgin, mezhepler üstü din derslerinin iki farklı şekilde yorumlanıp uygulandığını ifade etmektedir. Bunlar ‘çoğulcu model’ ve ‘birleştirici model’dir. *Çoğulcu modele göre*; din dersi toplumu yansıtan bir ayna gibi olmalıdır. Yani bu ders, toplumda mevcut olan her dini, her mezhebi, her türlü dünya görüşünü ve ahlak anlayışını bünyesinde barındırmalıdır. *Birleştirici modele göre ise*; devlet okulları dini kurumların etkisi altında kalmamalı ve din eğitimi programı bütün öğrencilere hitap edecek şekilde

---

⁷⁶ Johannes Lähnemann, “Grundsätze Interreligiöser Erziehung im Kontext Konfessionen-bezogenen Religionsunterricht - Doktriner Din Öğretimi Bağlamında Dinler Arası Öğretim İlkeleri”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslar Arası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, s. 471-488.

⁷⁷ Tosun, a.g.e., s. 133.

düzenlenmelidir. Tarafsızlığı sağlamayı hedefleyen bu modele göre programlanmış bir din dersinde; öğrencilere dinin özü ve hakkında ayrılık bulunmayan temel ilkeleri aktarılmalı, mezhepler ve din hakkında farklı yorumlarla ilgili ayrıntı verilmemelidir.⁷⁸

Mezhepler üstü din eğitimi modelinin amacı; aynı dine ait farklı mezhepleri veya farklı görüşleri benimsemiş insanların, dinin ana kaynaklarındaki birlikteliklerini sınıf ortamında sağlıklı bir şekilde öğrenmeleridir. Böylelikle insanlar, mezheplerin birbirlerinin yerine tercih edilebilecek birer seçenek olmadıklarını, aynı kaynaktan doğmuş farklı anlayışları ifade ettiklerini idrak edebilirler.⁷⁹ Dindeki farklı yorum ve uygulamaların birer zenginlik olduğunun farkına varan insan, bu sayede kendisi gibi düşünmeyenlere anlayış ve saygı gösterecektir.

Başka bir deyişle bu model, öğrencilere farklı din ve anlayışlarla ilgili sağlıklı bir bakış açısı geliştirmek, nihayetinde bilinçli bir seçim yapmalarına yardımcı olmak ve çoğulcu bir toplumda tolerans anlayışını oluşturmak amacıyla din ya da dinlerle ilgili bilgi aktarmak şeklinde tasarlanmıştır.⁸⁰ Bu din eğitimi modeline bir de din ile devlet arasındaki ilişki açısından bakacak olursak, devletin bu yaklaşımla tarafsızlığını sağladığı ve insanların din özgürlüğü haklarını güvence altına aldığını söyleyebiliriz.⁸¹

Mezhepler üstü din dersleriyle ilgili bazı eleştiriler yapılmıştır. Bunların başında mezheplerin görmezden gelinmesi vardır.⁸² Yani mevcut olan bir olgunun göz ardı edilmesi söz konusudur. Bir diğer eleştiri ise, aynı sınıfta eğitim gören öğrencilerin, derslerde ortak dini konuları işlerken, okul dışına çıktıklarında din alanındaki farklılıklarla karşılaşmaları ve bu durumda verilen din eğitiminin gerçek hayatla bağdaşması noktasında yetersiz kalmasıdır.⁸³

2.4. Mezhepler Arası Din Eğitimi Modeli

Mezhepler arası din eğitimi yaklaşımı, mezheplere göre din eğitimi ile mezhepler üstü din eğitimi yaklaşımlarının yetersiz görülmesiyle birlikte öne sürülmüştür.

---

⁷⁸ Bilgin, a.g.e., s. 83.

⁷⁹ Tosun, a.g.e., s. 133, 134.

⁸⁰ Pınar Usta Doğan, a.g.tz., s. 88, 89.

⁸¹ Peter Schreiner, "Different Approaches - Common Aims? Current Developments in Religious Education in Europe", s.3, https://comenius.de/pdfs/themen/Europa_-_Different_Approaches.pdf.

⁸² Tosun, a.g.e., s. 134.

⁸³ Yıldız Kızılabdullah-Tuğrul Yörük, "Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye'deki Din Eğitimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2008, C. 11, S. 32, s. 126.

Mezheplere göre din eğitimi modelinde tek bir mezhebin öğretilmesi sonucu diğer mezheplerin dışlanması; mezhepler üstü din eğitimi modelinde ise dinin temel esaslarının öğretilip mezheplerin görmezden gelinmesi, bu yeni din eğitimi modelinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁸⁴

Bu yaklaşıma göre; din eğitimi programları, dinin temel kaynaklarından yola çıkarak ve ülkedeki mezhep çeşitliliği göz önünde bulundurularak düzenlenmelidir. Din derslerinde ortak noktalara vurgu yapılırken, farklılıklar da mutlaka hesaba katılmalıdır. Farklı mezheplere mensup olup, aynı sınıfta eğitim gören öğrenciler, ders esnasında kendi görüşlerini sınıfa taşıyabilmelidirler.⁸⁵

Bilgin'in, mezhepler arası din eğitimi modelinin okullarda uygulanabilirliği konusunda bazı önerileri bulunmaktadır. Bilgin'e göre; küçük yaş gruplarının oluşturduğu sınıflarda mezhepler ve dinler ile ilgili ayrıntılara girilmeden, bütün dinlerin ortak değer yargıları ve davranış kuralları, öğrencilerin hepsini kapsayacak şekilde konu edinilmelidir. İleri yaş gruplarında ise, yine her dinden ve her mezhepten öğrenci aynı sınıfta eğitim görecektir, fakat bu defa dinler ve mezhepler ayrıntılı bir şekilde tanıtılarak inceleme konusu yapılacaktır. Mezheplerin yorum farkından meydana geldikleri ifade edilerek, aslında aynı hedefe farklı yollardan ulaşma çabası içerisinde oldukları vurgulanmalıdır.⁸⁶

Esasen ideal gibi görünen bu programın uygulanabilmesi için bazı şartlar vardır. Öncelikle uygun bir programın geliştirilmesi, sonrasında ise bu programa uygun ders kitaplarının ve araç ve gereçlerin hazırlanması gereklidir. En önemlisi de bu yaklaşımda öğretim yapabilecek olan öğretmenlerin yetiştirilmesi için İlahiyat Fakültelerinin programlarında bir değişikliğe gidilmelidir.⁸⁷

2.5. Dinler Arası Din Eğitimi Modeli

Dinler arası din eğitimi modeli, çoğulculuk anlayışı üzerine oluşturulmuştur. Bu modelin temelinde, aynı toplumda yaşayan farklı dinlere mensup öğrencilerin, ortak din dersleri görerek, birbirlerinden soyutlanmalarını önlemek amacı yatmaktadır. Bu

---

⁸⁴ Tosun, a.g.e., s. 134.

⁸⁵ a.g.e., s. 134, 135.

⁸⁶ Beyza Bilgin, "Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1999, C. 39, S. 5, s. 2.

⁸⁷ Tosun, a.g.e., s. 135.

derslerde dinlerdeki benzer özelliklere vurgu yapılarak, bireylerin birbirlerini anlamaları ve ötekileştirmemeleri hedeflenmektedir.⁸⁸

Dinler arası din eğitimi modelinde öne sürülen iki farklı yaklaşım vardır:

Birinci yaklaşım; öğrencilerin kendi dinlerini veya mezheplerini öğrenmelerine yardımcı olurken, diğer dinleri, özellikle bir arada yaşayan bireylerin dinlerini öğretim konusu yapmak şeklindedir.⁸⁹ Lahnemann tarafından önerilen ‘mezhep merkezli dinler arası açılımlı din dersi’ bu bağlamda ele alınabilir.

İkinci yaklaşım ise; ‘dinler arası din dersi’ adında ayrı bir program geliştirip, bu derste, öncelikle o toplumda yaşayan dinler olmak üzere bütün dinleri öğretmek biçimindedir. Bu yaklaşımda, öğrencilerin derste kendi din ve mezhepleri ile alakalı konuları karşılıklı olarak konuşabilmelerine ortam hazırlanmaktadır. Lakin bu tarz bir din eğitimi programı için, öğrencilerin ilk etapta kendi dinlerinde ders almaları gerektiği ifade edilmektedir, çünkü kişiler için öncelikli olan her zaman kendi dinleridir.⁹⁰

Bu hususta, Beyza Bilgin’in bahsi geçen mezhepler arası din eğitimi modeli kapsamında tasarladığı din dersi örneği akla gelmektedir. Bilgin de öğrencilerin ilk etapta kendi dinlerini öğrenmeleri gerektiğini, ilerleyen sınıflarda ise diğer dünya dinleri ve mezhepleri hakkında bilgilendirilebileceklerini söylemektedir.⁹¹ Ayrıca ülkemizdeki mezhepler üstü din eğitimi modeli kategorisinde gösterilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi de amaç ve içerik noktasında dinler arası açılımlı bir nitelik sergilemektedir.⁹²

2.6. Fenomenolojik Din Eğitimi Modeli

Fenomenolojik din eğitimi modeli, mezhep merkezli din eğitimi yaklaşımlarına karşı geliştirilen, din eğitimi alanında köklü değişiklikler içeren, mensup olunan din dışındaki diğer dinlerin daha iyi anlaşılmasını hedefleyen yeni din eğitimi modellerinden birisidir. Bu modelin amacı; çoğulcu toplumların ihtiyaçlarına cevap vermek, farklı din ve inançları bir arada eğitime konu etmek ve böylelikle farklılıkların barış içerisinde varlıklarını sürdürmelerini sağlamaktır. Ayrıca her ne kadar bu din eğitimi yaklaşımlarını

---

⁸⁸ Tosun, s. 135, 136.

⁸⁹ Örnek bir uygulama için bkz. Johannes Lahnemann, “Almanya’da Din Eğitimi”, *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu, 20-21 Kasım 1997*, Ankara, s. 70-76.

⁹⁰ Tosun, a.g.e., s. 136.

⁹¹ Beyza Bilgin, “Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği”, s. 2.

⁹² Tosun, a.g.e., s. 136.

çoğulcu toplumların ihtiyacı olarak tanımlasak da, homojen toplumlarda gelişen teknoloji imkânlarıyla birlikte, zihin dünyamız zaten fazlasıyla çoğulculuğu tatmaktadır.⁹³

Fenomen kelimesi ‘olay, olgu’ anlamına gelmekte olup, fenomenoloji ise olaylara ve olgulara objektif bir şekilde yaklaşma yöntemini ifade etmektedir.⁹⁴ Buna göre, fenomenolojik din dersinde, öğrencilerin dini fenomenler hakkında tarafsız olarak konuşabilecekleri bir sınıf ortamı planlanmaktadır. Bu derste öğrencilere bir dini tercih etmeleri hususunda yönlendirme yapılmamalı veya bir din, diğer bir dinden üstün tutulmamalıdır.⁹⁵ Kısacası fenomenolojik din dersinin amacı, bir dinin inanırlarının sayısını çoğaltmak ya da bireyleri daha iyi bir dindar yapmak olmamalıdır. Bu dersin amacı; din hakkında anlama ve düşünme kapasitesini geliştirmek olarak açıklanmaktadır.⁹⁶

Kendisini ilk olarak, birden fazla dini inancın ve yaşam tarzının mevcut olduğu İngiltere’de gösteren fenomenolojik yaklaşıma göre⁹⁷; din derslerinde dinlere ait iddialar ve dini faaliyetler eleştirilmemelidir. Öğrenciler bu derslerde objektif bir şekilde birbirlerinin dinlerini öğrenmelidir. Bu durumda dinlerin öğretimi, o dine mensup kişilerin bakış açılarıyla yapılmalıdır. Bunu mümkün kılmak için de iki yol vardır. Bunlardan birincisi ‘paranteze alma’ yöntemidir. Önyargılardan uzak, tarafsız bir anlatım ancak dinler hakkındaki doğruluk ve yanlışlık sorularının paranteze alınmasıyla sağlanabilir. Dinlerin doğruluk meselesi elbette inkar edilemez; fakat bu durum fenomenolojik anlayışa göre okullardaki din derslerinde askıya alınmalıdır.⁹⁸

Fenomenolojik yaklaşımda karşımıza çıkan ikinci yöntem ise ‘empati’dir. Mensubu olunmayan bir dinin yargılanmadan anlaşılabilmesi için empati yapılmalıdır. Bunu da henüz yetişkin önyargılarını taşımayan öğrencilerin, hayal güçlerini kullanarak gerçekleştirebilecekleri ifade edilmektedir.⁹⁹

---

⁹³ Pınar Usta Doğan, a.g.tz., s. 55.

⁹⁴ Beyza Bilgin, “Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği”, s. 3.

⁹⁵ Tosun, a.g.e., s. 138.

⁹⁶ Recep Kaymakcan, *Günümüz İngiltere’inde Din Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004, s. 88.

⁹⁷ Kaymakcan, a.g.e., s. 78.

⁹⁸ a.g.e., s. 88.

⁹⁹ a.g.e., s. 89.

Fenomenolojik din eğitimi modeli, çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir¹⁰⁰:

- 1- Din hakkında gözlemlenebilen olgularla ilgilenilirken, bireylerin manevi dünyalarının ihmal edilmesi.
- 2- Dinlerin aşırı derecede yüzeysel anlatılması nedeniyle dinler için ‘önemsiz’ algısının oluşması.
- 3- Farklı dinlerdeki ortak konuların bir araya getirilerek, gerçekçi olmayan suni bir eğitim şekliyle sunulması ve nihayetinde kafa karışıklığına sebep olunması.
- 4- Ders içeriğinde çok fazla dinin yer alması, bu nedenle öğrencilerin dikkat ve ilgilerinin dağılması.
- 5- Din öğretimi yapan kişinin, o dini empati yoluyla ne kadar temsil edebildiği noktasında tereddütler yaşanması.
- 6- Dinler hakkındaki doğruluk-yanlışlık sorularına cevap vermemesi, dolayısıyla din hakkında şüpheciliğe yol açması.

Yukarıda belirtilen eleştiriler dikkate alınır ve çözüm arayışına gidilirse, toplumdaki farklılıkların neden olduğu kutuplaşmaları önlemek adına fenomenolojik din dersleri faydalı olabilecektir.

2.7. Yorumlayıcı Din Eğitimi Modeli

Dini çoğulculuğa nasıl cevap verileceği ile ilgili arayışların meydana getirdiği, fenomenolojik yaklaşımdan sonra İngiltere’de en çok rağbet gören din eğitimi modellerinden birisidir.¹⁰¹ Yorumlayıcı din eğitimi modeli, fenomenolojik anlayışın devamı niteliğinde olmakla birlikte, değişen şartlara ve fenomenolojik din derslerine karşı yapılan eleştirilere dikkat edilerek tasarlanmıştır.¹⁰²

Yorumlayıcı din eğitimi modeli Warwick Üniversitesi tarafından, Robert Jackson’ın başkanlığında hazırlanan üç projenin sonucunda geliştirilmiştir.¹⁰³

---

¹⁰⁰ Robert Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, çev. Üzeyir Ok-Ali Özkan, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005, s. 25.

¹⁰¹ Kaymakcan, a.g.e., s. 94.

¹⁰² a.g.e., s. 95.

¹⁰³ a.g.e., s. 96.

Yorumlayıcı yaklaşım; bireyin diğer dinleri anlamaya gayret gösterirken, kendi bakış açısını paranteze almaması gerektiğini savunur. Bu yaklaşıma göre, kişinin kendi perspektifi diğer dinleri anlamada bir başlangıç noktasını teşkil etmektedir ve bu nedenle önemlidir.

Jackson, yorumlayıcı din eğitimi modelini temsil meselesi, yorumlama meselesi ve yansıtma meselesi olmak üzere üç ana kavrama dayandırmaktadır.¹⁰⁴

Temsil meselesine göre; insanlar, geçmişten gelen miras ile kendileri arasında bir sentez yaparak, kültürün şekillenmesine aktif bir şekilde katkıda bulunurlar. Bu bağlamda yorumlayıcı yaklaşım, öğrencilere dini materyalleri birey, içinde yaşanan dini-kültürel ortam ve o dinin temel esasları üçgeninde bağlantı sağlayarak sunmayı istemektedir.¹⁰⁵

Yorumlama meselesi; fenomenolojik din eğitimi modeline yönelik eleştirilerden biri olan “paranteze alma ve empati” ile alakalıdır. Yorumlayıcı yaklaşıma göre, mensubu olunan inanç dışındaki dinler öğrenilirken, kişinin kendi ön kabullerini arka plana atmaması gerekmektedir. Aksine bu yaklaşım, öğrencinin kendi fikirlerinden ve deneyimlerinden yararlanmak taraftarıdır. Yani bu durumda öğrencinin kendi bakış açısı, öğrenme sürecinde etkin bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yorumlayıcı yaklaşıma göre, dinlerin öğretiminde bir dinin mensubunun bakış açısı ile o dine mensup olmayan bir kişinin bakış açısının birlikte sunulması gerekmektedir. Bu noktada karşılıklı iletişim ve farklılıkların ortaya konması hedeflenmektedir.¹⁰⁶

Yansıtma meselesi; öğrencilerin kendi yaşam biçimleriyle, farklı bir din mensubunun deneyimleri arasındaki ilişkiyi ifade eder. Öğrencinin; kendi yaşam anlayışını, dinlerle ilgili ortaya konulan materyalleri ve bu süreci sorgulayabilmesi ve eleştirebilmesi beklenir. Bunu gerçekleştirebilmek için de düşünmeyi ve yapıcı eleştiriyi özendirilen bir sisteme ihtiyaç vardır.¹⁰⁷

Yorumlayıcı din eğitimi modelinin temelini oluşturan bu üç kavramın din eğitimi sürecine etkisini ve yorumlayıcı yaklaşıma göre din eğitiminin amacını açıklayan kavram ise ‘edifikasyon’dur. Buna göre edifikasyon, “*kişinin başkasına ait olanı, başkasının*

---

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaymakcan, s. 99-102.

¹⁰⁵ Kaymakcan, a.g.e., s. 99.

¹⁰⁶ a.g.e., s. 100.

¹⁰⁷ a.g.e., s. 101.

*yaşam biçimini ve anlayışını sorgulama sürecidir. Bu süreç öğrencide önyargılardan uzaklaşma ve ortak noktaların keşfine yol açar”.*¹⁰⁸

Kaynağı İngiltere olan bu yaklaşım bazı eleştirilere maruz kalmakla birlikte; zaman içerisinde Amerika Birleşik Devletleri, Norveç, Almanya, Kanada, Japonya gibi ülkelerde kullanılmıştır.¹⁰⁹

3. ÇOĞULCULUK, DİN EĞİTİMİ MODELLERİ VE TOLERANS KAVRAMI İLİŞKİSİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Çoğulluk, çeşitliliği ve çokluğu anlatmak için kullanılan betimleyici bir kavramdır. Çoğulculuk ise, bu çeşitliliğe yapılan olumlu bir değerlendirmeyi ifade etmektedir.¹¹⁰ Bugün çoğulculuk, neredeyse toplumların doğal bir yapısı haline gelmiştir diyebiliriz. Küreselleşmeyle birlikte oluşan toplumsal dönüşümler ve bunun sonucunda artmakta olan farklılaşmış kimlikler, içinde yaşadığımız dünyanın inkâr edilemez bir gerçeğini bizlere göstermektedir. Günümüzde insanlar belki de hiç olmadığı kadar iç içe yaşamakta, dolayısıyla birçok ülke sosyo-kültürel yönden önemli çeşitlilikler sergilemektedir. İçinde bulunduğumuz bu süreç, bizleri kültürel açıdan homojen toplum modelinden uzaklaştırarak, farklılıkların tanınıp kabul gördüğü çoğulcu bir boyuta yaklaştırmıştır. Kültürel yaşam şekillerindeki çeşitlilik, mezhepler, etnik gruplar ve farklı dünya görüşleri ve uygulamaları, gün geçtikçe sayıca artmaktadır. Dolayısıyla, farklılıkların kabul görmesiyle birlikte, çeşitli kültürel unsurların ve etnik grupların bir arada yaşadıkları toplum tasarımı olan çok kültürlülük/çoğulculuk politikaları meydana gelmektedir. Elbette ki din eğitimi faaliyetleri de bu politikaların içinde yer almaktadır.¹¹¹

Bu açıklamalar ışığında okullardaki din eğitimi uygulamalarının çoğulculukla ilişkisi hususunda şunlar söylenebilir: Geleneksel okul türleri, toplumdaki farklılıkları eğitime mani bir durum olarak algıladıklarından dolayı, bu farklılıkları görmezden gelme ya da kontrol altına alma yoluna başvurmuşlardır.¹¹² Bahsi geçen okullar, din derslerinde mezheplere göre din eğitimi modelini tercih etmişlerdir. Bu yaklaşıma göre, eğitimi

---

¹⁰⁸ Pınar Usta Doğan, a.g.tz., s. 71.

¹⁰⁹ a.g.tz., s. 73.

¹¹⁰ Skeie, a.g.m., s.136

¹¹¹ Okumuşlar, a.g.m., s. 252.

¹¹² Skeie, a.g.m., s. 135.

verilecek olan din ya da mezhep dışında, farklı din ve mezhepler öğrencilere anlatılmaz. İnsanların sadece kendi dinleri hakkında bilgi edinip, çevresindeki dinlere uzak kalmaları, toplumdaki farklı inançlara sahip bireyler arasında yabancılaşmaya ve beraberinde korku ve endişelere sebep olabilir. Bu nedenle mezheplere göre din eğitimi modeli, günümüzde dini çoğulculuğa cevap verme noktasında yeterli değildir. Yine de bu derslerde öğretmenin gayretiyle, bizden farklı olanlara karşı takınmamız gereken toleranslı tavır öğrencilere bir değer olarak kazandırılabilir kanaatindeyiz.

Dewey ve onun gibi reform yanlısı olan pedagoğlardan ilham alan eğitim teorilerinde ise öğrenci merkezli bir yaklaşım söz konusu olup; çoğulluk, din eğitimi faaliyetlerinin başlangıç noktası olarak görülmüştür.¹¹³ Buna göre; okuldaki tüm öğrencileri kucaklayacak bir din dersinin ön şartı, çoğulluğu onaylamak ve ona değer vermek olmalıdır. Çoğulculuğu ise, söz konusu çoğulluğu kabul edip ona değer vermek olarak ifade edebiliriz. Çoğulluğa değer verme meselesinin nasıl gerçekleşeceği noktasındaki çalışmalar, bunu hakikatle ilgili bir sorgulama ve eleştiri yapılmadan, sadece karşı tarafı ‘tanımak’ ve ‘kabul etmek’ fiilleriyle izah ederler, yani kısaca mevcut olanı tanımayı öngörürler. Biz de çalışmamızda sık sık kullandığımız çoğulculuk kavramını, dinlerin doğruluk iddialarıyla ilgili herhangi bir sorgulamaya ve yargılamaya başvurmadan, sadece karşı tarafı tanımak, ona saygı duymak, başka bir deyişle ‘ötekine tolerans göstermek’ bağlamında kullanıyoruz.¹¹⁴

Din eğitiminin daha önce bahsetmiş olduğumuz amaçları doğrultusunda, toplumdaki inkâr edilemez dini çoğulculuğu da hesaba katarak; mezhepler üstü, dinler arası, fenomenolojik, yorumlayıcı din eğitimi modelleri gibi bazı modeller geliştirilmiştir. Yukarıda ele aldığımız bu din eğitimi modellerinin artıları olduğu gibi eksileri de mevcuttur. Bu nedenle de bu modeller çeşitli açılardan eleştirilere maruz kalmışlardır. Nitekim din eğitimi sürecindeki amaçların tümünü aynı anda gerçekleştirmek ve her bireyin dini eğitim ihtiyacına cevap verebilmek ciddi anlamda zor bir durumdur.

Özetle diyebiliriz ki; dinin özünde olmadığı gibi, eğitimde de zorlama ve baskı söz konusu değildir. Her ikisinin ortak paydası özgür iradenin gerçekleşmesidir. Özgür irade ise, seçim hakkı tanımayan tek taraflı bir tanıtımla mümkün olamaz. Birbirinden

---

¹¹³ Skeie, a.g.m., s. 135.

¹¹⁴ Pınar Usta Doğan, a.g.tz., s. 38.

farklı dini inanç ve dünya görüşlerinin bulunduğu ve bu inanç ve görüşlerin herkesçe aşikâr olduğu çoğulcu toplumda, öğrencilerin bunlar hakkında bilgi sahibi olmaları ve kendi inançlarını daha iyi tanımaları, bir dine ya da mezhebe bağlanma sorumluluğunu taşımaları açısından oldukça önemlidir.¹¹⁵ Bu durumda bireylerin din hürriyeti ve din eğitimi haklarını desteklemek, kendimizden farklı olana saygı duyabilmek ve farklılıklarla birlikte yaşayabilmek adına geliştirilen din eğitimi modellerinin tolerans kavramının birer tezahürü olduğunu söyleyebiliriz.

4. TOLERANS KAVRAMI AÇISINDAN DİN EĞİTİMİ'NİN İŞLEVLERİ

İslam dini, birey ile toplumu birbirinden ayırmayarak hayatın dengesini sağlamayı öngörür. Din eğitimi ise, dinin ilkelerini bireylere tanıtmayı, bireylerin davranışlarını şekillendiren duyguları eğitmeyi ve nihayetinde toplumsal barışı sağlamayı hedeflemektedir. Bu bağlamda din eğitimi, hem bireysel, hem de sosyal bazı işlevlere sahiptir diyebiliriz.¹¹⁶ Tolerans anlayışının kazanılması açısından oldukça önemli olan bu işlevlere burada değinmek istiyoruz.

4.1. Din Eğitimi Fıtrattaki İnanma Duygusunu Besler

Aşkın bir varlığa inanma ihtiyacı olarak nitelendirdiğimiz din duygusu doğuştandır. İnsan, dini bir yeteneğe sahip olarak dünyaya gelmiştir. Yüce Allah, insanoğlunu yaratırken, inanma ve kulluk yapabilme kabiliyetini onun zihnine ve gönlüne naksetmiştir.¹¹⁷

Allah'ın varlığını ve birliğini kavrayabilme, doğru ile yanlış ayırt edebilme, insana bahşedilen sezgisel bir yetenektir. Fıtrat olarak adlandırılan bu yetenek, çeşitli gelişmelere ve toplumsal çevreye göre yönlendirilmeye elverişli bir esnekliğe sahiptir.¹¹⁸ Bu gerçeğe Hz. Peygamber şöyle değinmiştir: “*Her doğan fıtrat üzere doğar, sonra ana-babası onu yahudi, hıristiyan ve mecusi yapar.*”¹¹⁹

¹¹⁵ Mehmet Zeki Aydın, “Okulda Din Dersi Tartışmaları (Türkiye’de Din Dersinin Tarihi, Teorik Yapısı, Bazı Ülkelerle Karşılaştırılması)”, s. 13.

¹¹⁶ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 82.

¹¹⁷ a.g.e., s. 83.

¹¹⁸ a.g.e., s. 83, 84.

¹¹⁹ Buhari, “Cenaiz”, 70; Müslim, “Kader”, 6.

Görüldüğü üzere insandaki inanma duygusu doğuştan olsa da, bu duygu kendi kendine gelişmediği için insan ilk yaşlarından itibaren mutlaka bir eğitime ihtiyaç duyar. Başlarda anne-baba ve yakın çevreden alınan eğitimle bir kıvama gelen din duygusu, insanın yetersiz ya da yanlış bilgi alması neticesinde ve çeşitli olumsuz faktörlerle karşılaşması yüzünden asıl hedefinden şaşabilir.¹²⁰

Bilgi, insanın fitratında var olan yeteneklerini geliştirme sürecinde vazgeçilmez bir araçtır. Kur'an, Allah'ın insanlara has olarak yarattığı akıl melekesini kullanabilmeyi, bilgi sahibi olmakla mümkün görmektedir. Nitekim Ankebût suresinde: *“İşte biz, insanlara bu misalleri anlatıyoruz ama bunların hikmetini gerçek bilgi sahibi olanlardan başkası kavrayamamaktadır.”*¹²¹ buyurulmaktadır.

Bilginin insana değer kazandıracığını ifade eden Kuran, bilgi sahibi insanın daha güçlü ve daha nitelikli hale geleceğini dile getirmektedir. Bilgi, aynı zamanda bireyin kalbini ve aklını etkileyerek onun davranışlarına yön veren çok güçlü bir etkidir.¹²² Kuran, bilginin bu özelliği sebebiyle müslümana, hakkında bilgisi olmadan herhangi bir konuyla ilgilenmemesini söyler. İslam'a göre, iman da amel de bilgiye dayanmak durumundadır.¹²³ Nitekim İslam'da iman etmek de dâhil, kendisini bilginin meydana getirmedeği hiçbir eylem kıymetli değildir.¹²⁴ Bu nedenle İslam, öncelikle her müslümanın bilgi edinerek kendini geliştirmesini, sonrasında da bu bilgileri başkalarına iletmelerini istemektedir.¹²⁵

Din duygusu, tarih boyunca bireylerin ve toplumların manevi yapılarını belirleyen faktörlerin başında gelmiştir. Bu duygu, bazen ehliyetli insanların öncülüğünde gerçek bilgilerle beslenirken; bazen de bilgisizlikten ya da yanlış bilgi aktarımından dolayı tatmin edilememiş, dolayısıyla insanlar kendilerine özel bir inanç âlemi oluşturarak taşlara, putlara, hayvanlara ve bunlar gibi başka varlıklara tapınmışlardır. Başka bir deyişle, fitratı tatmin etme arayışı sırasında doğru bilgiler edinilmediği için, bireylerdeki inanç oluşumu çarpık olarak gerçekleşmiştir. Antropolojik araştırmalar sonucunda bu insanların hiçbir temeli olmayan, asılsız ve ispatsız düşüncelerin batağında sürüp giden

---

¹²⁰ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 84.

¹²¹ Ankebut, 29/43.

¹²² Zümer, 39/9; Fatır, 35/28.

¹²³ İsrâ, 17/36.

¹²⁴ Muhammet Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018, s. 121.

¹²⁵ Tevbe, 9/71; Alak, 96/1-3; Bakara, 2/44.

sefil bir hayat yaşadıkları tespit edilmiştir.¹²⁶ Anlaşılacağı üzere, din duygusunun doğru bilgilerle geliştirilmesi, yani din eğitimi çok hassas bir mevzudur. Çünkü din, bilgisizliğin en istenmeyen ve en sakıncalı sonuçlar doğurabileceği bir alandır. Din hakkında bilgi sahibi olmayan kişi yanlış inanışlara sürükleneceğinden, bu durum kişinin davranışlarına da yansıtacak ve nihayetinde çeşitli bireysel ve toplumsal sıkıntılar meydana gelecektir.¹²⁷

Din duygusunun eksik ya da yanlış bilgilerle yönlendirilmesi sonucu oluşan çarpık inançların insanları sürüklediği noktalardan biri taassuptur. Aşırı taraftarlık yapma, yanlışta ısrarcı olma, bir inanca ya da bir düşünceye körü körüne bağlanma anlamına gelen taassup¹²⁸, tolerans kavramını tehdit eden bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dini taassup ise; asılsız bilgilere ve hurafelere dayalı din anlayışlarını başkalarına zorla kabul ettirme çabası, kabul etmeyenlere karşı da toleranssız bir tutum sergileme eğilimidir.¹²⁹

Taassubun bir sonraki aşaması olan dini fanatizm, dinle ilgili ya da din dışı olsun, her türlü toleranssızlığı ifade etmektedir. Bir kişinin ya da bir topluluğun kendilerine ait dini düşünceleri tek gerçek kabul edip, bunları başkalarına dikte etme isteği, toleransın önündeki en büyük engeldir. İnsanın hem kendi din kardeşlerine, hem de diğer dinlere mensup olan kişilere karşı olan anlayışsızlığı ve saygısızlığı şeklinde kendini gösteren dini taassup; örgüt kurma, cana kıyma, adam kaçırma ve ötekileri baskı altına almak için psikolojik ya da fiziksel güç kullanma gibi eylemlere sebep olabilmektedir.¹³⁰

İslam'da, bir inancı başkalarına dayatma girişimi; "*dinde zorlama yoktur*"¹³¹ ilkesiyle yasaklanmıştır. Fakat İslamiyet ve diğer ilahi dinlerin tahrif olmamış bölümleri hakkında yeterli düzeyde bilgisi olmayan kişiler, maalesef din alanında taassuba kayabilmektedir. Zaten dini taassubun meydana gelme nedenlerine baktığımızda ilk olarak karşımıza din eğitimi eksikliği çıkmaktadır. Dini taassup daha ziyade dinin baskı altına alındığı ve din eğitiminin kısıtlandığı toplumlarda görülmektedir.¹³²

---

¹²⁶ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 84, 85.

¹²⁷ a.g.e., s. 175.

¹²⁸ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: İz Yayınları, 1996, s. 1032.

¹²⁹ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 176.

¹³⁰ a.g.e., s. 176.

¹³¹ Bakara, 2/256.

¹³² Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 176.

Sonuç itibariyle diyebiliriz ki, insanların birbirlerine karşı toleranslı bir yaklaşım sergileyebilmeleri için en etkili çözüm din eğitimidir. Bu bağlamda bireylerin din duygularını sağlıklı bir şekilde geliştirerek dini taassubu önlemek din eğitiminin işlevlerinden biridir.

4.2. Din Eğitimi Kişiliği Geliştirir ve Ahlakı Güzelleştirir

İnsanın yakın ve uzak çevresiyle kurduğu tutarlı ve kemikleşmiş bir ilişki şeklini ifade eden kişilik; bireye ait duygu, düşünce, inanç ve beklentilerin kendi aralarındaki örgütlenmiş halidir. Diğer bir ifade ile kişilik, bireyin başkalarına karşı çizdiği imaj ve onu başkalarından farklı kılan özellikleridir.¹³³

Doğuştan sahip olunan kişilik duygusu kendi kendine gelişim gösterememektedir. Dünyaya gelen her çocuğun, ileriki hayatında davranışlarına yön verecek olan kişiliğinin oluşması; genetik, aile, arkadaş çevresi, ekonomik şartlar, meslek hayatı, dünya görüşü, inanç ve değerler gibi bazı etkenlere bağlıdır. Bu etkenler arasında dinin önemli bir yeri vardır diyebiliriz.¹³⁴

Aile hayatında oluşmaya başlayan kişilik, esasen bireyin dış dünyanın farkına varması ve kendisinin başkalarından farklı yönlerini görmesiyle birlikte şekillenmektedir. Kişilik duygusunu geliştirmiş insan, herhangi bir şahsa ya da herhangi bir düşünceye körü körüne bağlanmaz ve doğru bilginin kıymetini bilerek bu doğrultuda kendine özel bir benlik meydana getirir. Kişiliği oturmuş bir insan, başkalarının hâkimiyeti altına girmek istemez, yani yaptırımlardan hoşlanmaz. Bu durum bireylerin taassuba düşmelerini önleyecek ve insan ilişkilerinde toleransı canlı kılacaktır.¹³⁵

Kişilik gelişiminde dinin oldukça etkili olduğunu belirtmiştik. Çünkü insan, Allah'ın varlığını ve birliğini kabul ederek hayatını anlamlı kılar ve inanma ihtiyacını sağlıklı bir şekilde tatmin eder. Allah'a iman etmenin ve beraberinde yapılan ibadetlerin kişiliği geliştiren ve iradeyi güçlendiren bir özelliği vardır. İnsan, inancı sayesinde ve yaptıklarından hesaba çekileceği fikri ile davranışlarını kontrol altına alabilir ve bu sayede sevgi, saygı, adalet, yardımlaşma, merhamet, sabır gibi duygular gün yüzüne

---

¹³³ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 86.

¹³⁴ a.g.e., s. 86.

¹³⁵ a.g.e., s. 87.

çıkar. Bu durumda bireyin hem kişiliği gelişir, hem de ahlakı güzelleşir.¹³⁶ Zaten hayatın içinde kendi varlığını anlamlandırmış kişilikli bir bireyin ahlaki davranışlar üretmemesi mümkün değildir.¹³⁷

İslam'ın insanlarda sağladığı bu otokontrol sistemini, Cibril hadisi ile açıklayabiliriz. Dinin emirlerine Allah'ı görüyormuş gibi uymanın ihsan olarak tanımlandığı ve tevhid inancının vurgulandığı bu hadiste¹³⁸; her şeyi gören, bilen, duaları işiten, ihtiyaçlardan haberdar olan bir Yaratıcı'ya gönülden bağlanmak suretiyle oluşan bir sorumluluk duygusu söz konusudur. Bu sayede birey, nefsinin isteklerine, kin, nefret, bencillik gibi duygulara ve suç işleme eğilimlerine karşı bir fren mekanizması oluşturmuş olur.¹³⁹

Kur'an'ın ve sünnetin bizlere sunduğu ahlak ilkelerine baktığımızda ise, genel çerçevede benmerkezci düşünmeyi reddeden, bireyin bir başkasını en az kendisi kadar düşünmesini öngören empatik bir anlayış görmekteyiz. Tolerans açısından önem arz eden bu empati anlayışını Hz. Peygamber yüzyıllar önce şu sözlerle dile getirmiştir:

*“Kendiniz için istediğinizi, başkaları için de istemediğiniz sürece gerçek mümin olamazsınız.”*¹⁴⁰

*“Müslüman elinden ve dilinden başkalarının güvende olduğu kimsedir.”*¹⁴¹

*“Komşusu kötülüklerinden emniyette olmayan kimse cennete giremez.”*¹⁴²

Empati, kişinin kendisini karşısındaki insanın yerine koyarak mevcut duruma onun bakış açısıyla bakabilmesi, onun duygu ve düşüncelerini anlayabildiğini ona hissettirebilmesine denir.¹⁴³ Daha ziyade bireysel-psikolojik yönüne vurgu yapılan empati duygusu, aslında insanların tolerans anlayışı içerisinde bir arada yaşama tecrübesini değerli kılacak toplumsal bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda empatiyi sosyo-kültürel açıdan tarif edecek olursak, *toplumda kendimizden başka bir grubun varlığını ve*

---

¹³⁶ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 87.

¹³⁷ Muhammet Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi*, s. 123.

¹³⁸ Buhari, “İman”, 19-21.

¹³⁹ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 94, 95.

¹⁴⁰ Buhari, “İman”, 7.

¹⁴¹ Buhari, “İman”, 8.

¹⁴² Müslim, “İman”, 68.

¹⁴³ Üstün Dökmen, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, İstanbul: Sistem Yayınları, 2002, s. 135.

özelliklerini kabul ederek onlarla ilişki kurmak şeklinde ifade edebiliriz.¹⁴⁴ Netice itibariyle empati, “muhababı anlama” ve “iletişimi sürdürme” olmak üzere iki ayrı tutumu desteklemektedir.

Toplumdaki bireylerin birbirleriyle uyumu, birbirlerini dinleyerek karşılıklı saygı geliştirmeleri, birbirlerine karşı gösterdikleri duyarlılık büyük ölçüde empati ile sağlanır. Ötekiyle etkileşimin toplumsal bir ihtiyaç olduğunu idrak eden birey, farklı inanç ve düşüncelerin, mensupları için ne kadar değerli olduğunu anlar ve buna saygı gösterir.¹⁴⁵ Toplumsal duyarlılık olarak nitelendirebileceğimiz empati, insanî ilişkileri daha anlamlı kılar. Empati beceresi kazanamamış insanlar, yalnızlaşmaya ve duygusal körlük ya da duygusal sağırlık gibi ruhsal soyutlanmalara doğru sürüklenirler. Tıpkı gözleri görmeyen insanların renkleri, kulakları duymayan insanların da sesleri fark edemediği gibi; empati becerisine sahip olmayanlar da ötekini ve ona ait farklılıkları ve toplumdaki çeşitlilikleri fark edemezler. Bu durumda empati, önyargıları ve bencillikleri yok etmek için gereklidir diyebiliriz. Çünkü empati sayesinde; bir resmin sadece kendimizle ilgili olan tarafını değil, resmin tamamını görebiliriz. Taassup, bağınazlık ve etiketleme gibi tutumlar, resmin sadece kendine ait kısmını gören anlayışlara aittir.¹⁴⁶ Görüldüğü üzere empati ve tolerans arasında sıkı bir ilişki vardır. Empati duygusu gelişmiş bir bireyin, ötekine karşı tolerans gösterebilmesi daha kolaydır diyebiliriz. Çünkü istediği dine inanma, mensup olduğu dinin gereklerini yerine getirme, dinini öğrenme ve öğretme hakkına saygı duyulmasını her insan ister. Söz konusu haklara sahip olmak isteyen bireyler, empati yaparak, yani kendilerini ötekinin yerine koyarak, bu hakkın sadece kendilerine değil, herkese verilmesi gerektiğini düşüneceklerdir.

İslam'ın tolerans anlayışını çalışmamızın ikinci bölümünde açıklamaya çalışmıştık. Barıştan, birlik ve beraberlikten, adaletten, eşitlikten, insanların birbirlerine karşı önyargısız yaklaşmasından yana olan İslam'ın bu çerçevede ortaya koyduğu ilkeleri bilmek gerekir. İslam'ın dünyaya örnek teşkil eden bu toleranslı tavrı, din eğitimi faaliyetleri ile insanlara aktarılmalı ve hissettirilmelidir.¹⁴⁷ Örneğin empati, İslam'ın ahlaki değer olarak insanlığa kazandırmak istediği bir duygudur. Hz. Peygamber de hem

¹⁴⁴ Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, s. 162.

¹⁴⁵ Nurullah Altaş, *Çok Kültürlülük ve Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2003, s. 85.

¹⁴⁶ Rasim Bakırcıoğlu, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2003, s. 60; Tarhan, a.g.e., s. 79.

¹⁴⁷ Muhammet Şevki Aydın, *Açık Toplumda Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2011, s. 139.

sözleriyle, hem de uygulamalarıyla İslam'ın bu tutumunu gözler önüne sermiştir. Bu sayede “kendisi için istediğini başkası için de istemek” prensibi, Hz. Peygamber'den günümüze kadar gelen evrensel bir ahlak ilkesine dönüşmüştür.

Empati duygusunu din eğitimi faaliyetleri kapsamında geliştirmek adına, din derslerinde; işbirliğine dayalı öğrenme yaklaşımı, gezi gözlem, küme çalışması, örnek olay incelemesi ve rol oynama (drama) gibi yöntemlerden yararlanılabilir.¹⁴⁸ Bu yöntemler kişide, yardımlaşmayı, paylaşmayı, başkalarıyla iletişim kurma kabiliyetini ve güven duygusunu geliştirerek; çok kültürlülüğün hâkim olduğu dünyamızda saygı, sevgi, sabır, ötekini kabullenme, tolerans ve barış içerisinde birlikte yaşama bilinci oluşturacak ve sosyo-kültürel farklılıkları anlamlandırmamıza katkı sağlayacaktır.¹⁴⁹

Özetle İslam dini, baskıdan, ayrımcılıktan, şiddetten, bencillikten, ötekileştirmeden, bağnazlıktan uzak bir kişilik hedeflemekte; Kur'an'ın ve sünnetin ahlaki prensipleri ışığında bireydeki saygı, şefkat, merhamet, yardımlaşma, paylaşma, empati gibi duyguları geliştirmek ve toplumda tolerans anlayışını oluşturmak istemektedir. İslam'ın bu hedefi ancak örgün ve yaygın eğitim kurumlarında verilen yeterli bir din eğitimi ile gerçekleştirilebilir.¹⁵⁰

4.3. Din Eğitimi Bilinçlendirir ve Özgürleştirir

İnsanın eylemlerine yön veren en güçlü güdülerden biri olan özgürlük; mevcut alternatifler arasında bilinçli bir seçim yapma, kişiliksizliğe götüren tüm baskılardan korunma ve şahsi kararların serbestçe verilebilmesi yeteneği anlamına gelmektedir.¹⁵¹

Bireyin özgür iradeyle kendi varlığını tanıyabilmesi ve bir şahsa ya da bir gruba sorgusuzca itaat etmekten kurtulması için öncelikle doğru bilgiye ve doğru düşünmeye ihtiyacı vardır. Bu bağlamda insanları din hakkında bilgilendirmek suretiyle, dini konularda özgürce seçim yapabilecek bireyler yetiştirmek din eğitiminin hedefleri arasındadır.¹⁵² Din eğitimi sürecinden geçen kişinin, fitratının bir gereği olarak Allah'a imanı keşfetmesi, hür iradesiyle kalpten iman etmesi ve bu imanını özümsemesi beklenir.

---

¹⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Ankara: Nobel Yayınları, 2009, s. 50; Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2007, s. 224.

¹⁴⁹ Sancak, a.g.m., s. 63.

¹⁵⁰ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 88.

¹⁵¹ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Talha Parla, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 122.

¹⁵² Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 97.

Elbette ki bu iman; kendisine dikte edilmiş, dayatılmış, ezberletilmiş taklidi bir iman değildir. Din eğitiminin hedeflediği iman tahkiki imandır ve bu imanın arka planında hayata ve varlığa dair Kur'anî bilgiler, özgür irade ve tercih hakkı, derin düşünme ve içtenlikle benimseme söz konusudur. Bu imanla sadece ve sadece Allah'a kul olan insan, artık hiç kimsenin ya da hiçbir grubun baskısı altında kalmayacak ve esaretten kurtularak gerçek özgürlüğe kavuşacaktır.¹⁵³ Bahsettiğimiz özgürlük anlayışı, bireyin tamamen başına buyruk davranıp hiçbir değeri tanımaması demek değildir. Sosyal bir varlık olan insan, toplumun huzuru için konulmuş kurallara uymak durumundadır. Nitekim ilahi emirlere ters düşmediği sürece toplumdaki düzeni sağlayacak olan kurallara uymanın lüzumu din tarafından da belirtilmektedir.¹⁵⁴

Dinde asıl olan özgürlük, bireyin Allah'ın vahyini doğru olarak anlaması ve bu anlayışa binaen O'nun emirlerine uyup, yasaklarından kaçınmasıdır. İnsan din hakkında ne kadar çok bilgiye sahip olursa, başkalarına olan bağımlılığı da o ölçüde azalır. Dolayısıyla özgürlüğün en temel önkoşulu eğitimidir diyebiliriz. Dini bilmeyen insanın tam manada özgür olması mümkün değildir. Çünkü din alanında bilgisiz olan kişi, özgür bir seçim yapamayacak, dolayısıyla kişide din hakkında önyargılar ve etiketlemeler kaçınılmaz olacaktır.¹⁵⁵

Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse din eğitimi faaliyetlerinin, bazı konuları öğrenmeyi sağlamakla birlikte, bilgiye ulaşma, bilgiyi ve akli kullanma kabiliyetini geliştiren bir süreç olarak işler hâle gelmesi oldukça önemlidir. Bilgi verirken bir taraftan öğrencinin toplumda yaygın olan fikirler ve inançlar üzerinde düşünerek bilinçlenmesinin sağlanması da gerekir; çünkü bu sayede onlar körü körüne uygulayıcılar olmaktan kurtulacaklar, bilgiyi hangi amaçla, kim için ve nasıl bir dünyada kullanabileceklerini de sorgulayacak bir şekilde yetişmiş olacaklardır. Bu da onların inançları ve hayatları konusunda hür bir şekilde tercih yapmalarını ve istismardan kurtulmalarını sağlayacaktır.¹⁵⁶

Elbette ki yetişen nesil özgürlük adına bilgisizliğe, avareliğe, sınırları olmayan bir serbestliğe terk edilmemelidir. Özellikle din eğitiminin ihmal edilmesi sonucunda

---

¹⁵³ Muhammet Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi*, s. 121, 122.

¹⁵⁴ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 98.

¹⁵⁵ a.g.e., s. 98, 99.

¹⁵⁶ Mualla Selçuk, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", s. 147.

meydana gelecek olan boşluğu başkaları dolduracak ve bu durum taassup ve istismara varacaktır. Nihayetinde ‘özgür iradeyle tercih edilen dine inanma ve onu öğrenip gereklerini yerine getirme’ şeklindeki doğru anlayış ortadan kalkacak, ‘kendi dini inancını başkalarına dikte etmeye çalışarak bunu kabullenmeyenlere karşı saygısızlıkta bulunma’ şeklinde toleranssız bir anlayış peyda olacaktır.¹⁵⁷

Sonuç olarak din eğitiminin amacı; bilgiyi keşfeden, düşünen, sorgulayan, merak eden, araştıran bireyler yetiştirmektir. İnsanlar herhangi bir şeye bilinçsizce teslim olmamalı, bunun yerine düşünme kabiliyetlerini devreye sokmalıdırlar.¹⁵⁸ Kur’an’da yer alan “*aklınızı kullanmıyor musunuz!*”¹⁵⁹ şeklindeki ifadeler, Yüce Allah’ın da kullarından bunu istediğini gösteren en açık örnekleridir. Zaten din eğitiminin görevi de, kişileri belirli bir yöne şartlandırmak değil, onları din hakkında bilgilendirip, bu bilgileri kendi akıl süzgeçlerinden geçirmelerini sağlamaya çalışmaktır.¹⁶⁰ Kısacası din eğitimi, bireye rehberlik ederek onu imanın ve sonrasında da cennetin kapısına kadar götürebilmeyi hedefler. Bu kapıdan girip girmemek ise kişinin özgür iradesine bırakılmıştır.¹⁶¹

4.4. Din Eğitimi Bir Arada Yaşamayı Kolaylaştırır

Günümüz dünyasında insanlığın en çok ihtiyaç duyduğu hususlardan birisi; birbirlerinden farklı olan bireylerin birlikte ve bir arada yaşayabilmeleridir. Bir arada yaşamayı bir kültür ve davranış formu haline getirmekten başka çözüm de yoktur. Çünkü üzerinde yaşadığımız gezegeni negatif hırsların esiri olmaktan kurtarıp, birlikte yaşanabilecek bir zemin haline getirmemiz gerekir. Zira insanlar olarak beraberce üzerinde yaşayacağımız başka bir gezegen bulunmamaktadır.

İnsan, sosyo-kültürel bir şahsiyettir¹⁶² ve başkalarıyla ilişki içinde olmak insanın yaratılışı gereğidir. Düşünme kabiliyetinden sonra insanı diğer canlılardan ayıran en belirgin özellik onun toplum halinde yaşama zorunluluğudur.¹⁶³ Nitekim Hucurat suresinde, insanların bir erkek ve bir dişiden yaratıldıkları, birbirleriyle sosyal ilişkiler

---

¹⁵⁷ Mualla Selçuk, “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri, s. 99,100.

¹⁵⁸ Muhammet Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi*, s. 122.

¹⁵⁹ Enbiya, 21/10.

¹⁶⁰ Mualla Selçuk, “Din Eğitimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, *İslamiyat*, Ankara, 1998, C. 1, S. 1, s. 85.

¹⁶¹ Bakara, 2/256.

¹⁶² İsmet Altıkardeş, *Din, Sosyalleşme ve Hoşgörü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003, s. 23.

¹⁶³ Çiçek, a.g.e., s. 9

kurmaları için topluluk haline getirildikleri ifade edilmektedir.¹⁶⁴ Bu ayette aynı zamanda insanlar arasındaki din, dil, ırk, renk gibi farklılıkların tabii olduğuna vurgu yapılarak insanlar birbirleriyle tanışmaya davet edilmektedir.

Farklı toplumlar arasında olduğu gibi, aynı toplumdaki bireyler arasında da çeşitli inanç, fikir ve kültür farklılıkları bulunmaktadır. Bu durum inkâr edilemez ve kaçınılmaz bir realitedir. Üzerinde durulması gereken asıl konu ise, aynı havayı teneffüs eden ve aynı mekânı paylaşan bu insanların birlikte yaşayabilmelerinin formülünü bulabilmektir. Bir arada yaşayan topluluklar genellikle iki seçenekten biriyle karşı karşıya gelirler. Birinci seçenek; toplumda güçlü olan grubun, diğer grubu baskı altına alarak kendi inanç ve fikirlerini karşısındakine dayatmaya çalışmasıdır. Bu durum, toleranssızlığı ifade eder ve kişilerin hak ve özgürlüklerinin kısıtlandığını gösterir. Böyle bir uygulama neticesinde toplumdaki barış, güven ve huzur ortamı bozulacaktır. İkinci seçenek olan ve İslam'ın da öngördüğü yaklaşım ise, farklılıkları birer tehdit olarak değil, zenginlik unsuru olarak görerek, ötekinin varlığına karşı tolerans göstermek ve farklılıklarla birlikte yaşayabilmektir.¹⁶⁵

İnsanların çeşitli inanç, fikir, kültür ve yaşayışlara sahip olmaları ve aralarında farklılıklar barındırmaları bir tesadüf değildir. Esasen bu, Allah'ın iradesinin bir ürünü olan fitrattan kaynaklanmaktadır.¹⁶⁶ Kur'an bu konuya şu şekilde değinmektedir: *“O'nun kanıtlarından biri de, gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.”*¹⁶⁷ Görüldüğü üzere bu ayet, farklılığın insan için zorunlu olduğunu ve failinin de Allah olduğunu ortaya koymuştur.¹⁶⁸ Ayrıca, *“Rabbin dileyseydi, insanları elbette tek bir ümmet yapardı. Fakat onlar hep ihtilaf içinde olacaklardır.”*¹⁶⁹ ayetiyle de insanların birbirlerinden farklı olabilecek şekilde yaratıldıkları ifade edilmektedir. Öyleyse Allah'ın iradesinin monist bir toplumsal yapı yerine, plüralist bir toplumdan yana olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla İslam, farklı kültürleri birer zenginlik olarak görmüştür diyebiliriz. Toplumların ilerleyip gelişmesi ise, bu zenginliklerin farkına varılarak, farklılıkların ve çeşitliliğin muhafaza

---

¹⁶⁴ Hucurat, 49/13.

¹⁶⁵ Niyazi Usta, “Aklın Kullanımı, Hoşgörü ve Toplumsal Barış”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2001, s. 101, 102.

¹⁶⁶ Aslan, a.g.e., s. 147.

¹⁶⁷ Rum, 30/22.

¹⁶⁸ Aslan, a.g.e., s. 146.

¹⁶⁹ Hûd, 11/118.

edilip avantaja dönüştürülmesine bağlıdır. Farklılıklara cephe almak fitrata karşı çıkma eylemi olup, farklılıkların yaşatılması ise Kur'an'ın taleplerindedir. Çünkü İslam'ın ulaşmak istediği hedef, çokluk içinde birlikte yaşamaktır.¹⁷⁰

Bir arada yaşayabilme, yani sosyal ilişkilerin karşılıklı anlayış, saygı ve işbirliği içinde sürdürülebilmesi bireylerin ruhlarında içselleşmiş olan manevi değerlerin bütünleştirici ve birleştirici gücüyle mümkün olmaktadır. Dinin, bilhassa da İslam dininin sosyal yapıdaki fonksiyonu, insanları bir arada tutan ve toplumun bütünlüğünü sağlayan bu değerleri insan ruhunda uyandırmak ve canlı tutmaktır.¹⁷¹ Bu bağlamda bir arada yaşamayı sağlayabilmek için din eğitiminin alanlarından olan ahlak eğitimi büyük önem arz etmektedir. Ahlak, bir değerler dizisidir ve bir arada yaşama adına gerekli olan bu değerlerin davranışa dönüşmesi ancak eğitimle gerçekleşecektir. Ahlak eğitimi özellikle din eğitimi müfredatlarında ve diğer alanlarda da okul öncesi döneminden başlanarak sağlıklı bir duygu ve vicdan gelişimini sağlayacak nitelikte düzenlenmelidir.¹⁷²

Ahlak eğitiminin yani dolayısıyla din eğitiminin temel hedeflerinden biri bireylere 'saygı' değerini kazandırmaktır. Çünkü gerek aynı dine ve inanca mensup kişiler arasında, gerekse farklı inançlara sahip insanlar arasında saygı erdemi bulunmadıkça, orada huzurun ve barışın hâkim olduğu, farklılıkların bir arada var olabildiği bir hayat sürdürülemez. Bir başka ifadeyle; saygı duymak dinlemeyi, tanımayı, düşünmeyi, anlamayı ve sonrasında değerlendirmeyi gerektireceğinden, insanın onurunun korunması açısından gerekli olup, onun inancına, fikirlerine, bireysel haklarına, kültürel farklılıklarına yani bütünüyle insana yöneltilmesi gereken bir değerdir.¹⁷³

Din eğitiminin bir arada yaşamayı sağlama hususundaki fonksiyonu, eğitim sürecinde kullanılan din dili ile de bağlantılıdır. Bu konuda özellikle dikkat edilmesi gereken nokta, din eğitiminin 'ötekileştirici' bir din dilinden uzak durmasıdır. Çünkü duygu ve düşüncelerimizi ifade etme aracımız olan dil, aynı zamanda kişiliğin inşasında doğrudan etkilidir. Dil, algılama şeklimizin yönünü tayin ederek dünyaya olan

---

¹⁷⁰ Abdurrahman Güneş, "Toplumsal Bir Zorunluluk: Bir Arada Yaşamak", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2, 2005, s. 102.

¹⁷¹ Selahaddin Parlador, "Toplum Yapısında Bütünlük Sağlanması Bakımından Kültürel ve Dini Değerlerin Önemi", *Din Öğretimi Dergisi*, S. 12-13, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 28, 29.

¹⁷² Adem Güneş, "Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 57, 2018, s. 841.

¹⁷³ Adem Güneş, a.g.m., s. 841, 842.

bakışımızın çerçevesini çizmektedir. Bu nedenlerden dolayı din dili, ayrıştırmacı ve dışlayıcı ifadelerden arınmalı; farklı din, inanç, mezhep veya düşüncelere saygıyı öngören bir üslup benimsemelidir.¹⁷⁴ Bu bağlamda Kur'an'ın tebliğ ilkeleri ve Hz. Peygamber'in uygulamaları din eğitimcileri için en güzel örnekleri teşkil etmektedir.¹⁷⁵

Netice itibariyle; empati, saygı, tolerans gibi bir arada yaşamayı temin edecek olan değerler insanın kendisini yetiştirmesiyle ve toplumda belli bir kültür seviyesine ulaşmasıyla kazanılacaktır. Bunu sağlamak için ise her bireyin sağlıklı bir din eğitimi sürecinden geçmesi gereklidir.

4.5. Din Eğitimi Milli Bütünlüğün Oluşmasına Katkı Sağlar

Milli bütünlük, toplumdaki farklı din, inanç ve görüşlere sahip kişilerin kendi aralarında oluşturdukları dengeli bir ilişkiyi ifade etmektedir. Aynı toplumda yaşayan insanların sağladığı bu bütünlük, bireylerin sosyal alanda işbirliği yapabilmelerini kolaylaştırmaktadır. Millet olabilmeyi başarmış toplumlarda ise, insanların birbirlerine karşı toleranslı tutum sergilemelerini sağlamak zor olmayacaktır diye düşünmekteyiz.¹⁷⁶

Sahip olduğumuz kültürün, gelenek ve göreneklerin, Türk toplumuna ait birçok güzel meziyetlerin temelinde İslam dini bulunmaktadır. Özünde birlik (vahdet) fikri olan İslam dini, iç ve dış tehlikelere karşı toplumun çözülüp parçalanmasını engellemiştir. İslam inancı sayesinde bir bütün olan millet, bu şuur ve aşkla istiklal mücadelelerini kazanmıştır. Kısacası halkımız, her zaman dinini ve devletini baş üstünde tutan bir ruha sahip olmuştur diyebiliriz. İslam dininin bu ruhun oluşmasındaki katkısı ise kesinlikle yadsınamaz. Çünkü din olgusu, bireyin milli kimliğini meydana getiren en önemli etkenlerdendir.¹⁷⁷

Kur'an'daki, *“birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden kaçırsınız.”*¹⁷⁸ mesajının da gerektirdiği gibi, her toplum kendine özel değerler ve idealler etrafında kenetlenmiş bireylerden oluşmaktadır. Hz. Peygamber ise müslüman toplumu için *“taşları birbirine sıkıca tutunmuş bir bina”*¹⁷⁹ benzetmesinde bulunarak,

¹⁷⁴ Adem Güneş, a.g.m., s. 843.

¹⁷⁵ Kur'an'ın Tebliğ İlke ve Yöntemleri konusunda bilgi için bkz. Şanver, a.g.e., s. 123-142.

¹⁷⁶ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 109.

¹⁷⁷ Mehmet Kaplan, *Büyük Türkiye Rüyası*, İstanbul: Türkiye Kültür Enstitüsü Yayınları, 1969, s. 140.

¹⁷⁸ Enfal, 8/46.

¹⁷⁹ Buhari, “Edeb”, 36.

toplumların birliğine ve sağlam bir yapı üzerine inşa edildiklerine vurgu yapmaktadır. Bu noktada din birliğinin milleti meydana getiren fertlerin bütünlüğünü sağlama ve bu bütünlüğü koruma yönündeki fonksiyonu aşikârdır. Fakat toplumda farklı din, dil ve ırkların bulunması elbette ki milli bütünlüğü sağlamak adına bir engel teşkil etmez. Zira İslam dini bu hususta; insanlığın tek bir Yaratıcı tarafından var edildiğini¹⁸⁰, Hz. Âdem'in ilk insan ve insanlık âleminin de babası olduğunu¹⁸¹, dillerin ve renklerin farklılığını ise birer zenginlik unsuru olarak¹⁸² ifade ettiğini dile getirmektedir. Buradan hareketle diyebiliriz ki; sağlıklı ve yeterli bir din eğitimi alan birey, farklılıklara ve gayrimüslimlere karşı Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in yaklaşımını görecektir ve kendisini de bu yönde geliştirmeye çalışacaktır.

İslam'ın kuşatıcılığı ve tolerans anlayışını gösteren örneklerden biri, şüphesiz farklı din ve kültürlerden oluşan 'millet sistemini' benimseyen Osmanlı Devleti'dir. Cami ve kilisenin yan yana bulunabildiği ve insanların mensup oldukları dinin gereklerini serbestçe yerine getirebildikleri Osmanlı, bu bağlamda çoğulcu bir devlet politikası sergilemiştir diyebiliriz.¹⁸³ Osmanlı'nın millet sistemine göre farklılıkların korunması esas alınmış ve bu doğrultuda her grup, kendi dinini, dilini, düşüncesini, yaşam biçimini muhafaza edebilmiştir. Oysa Osmanlı yöneticileri isteselerdi, farklılıkları bir potada eriterek kolayca yok edebilirlerdi. Fakat Osmanlı, böyle bir güce sahip olmasına rağmen sömürge yönetimlerinin yaptıkları gibi toplumu homojenleştirme yoluna başvurmamıştır. Aksine Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimlere kendi inançlarını yaşamaları hususunda özgürlük tanınmıştır. Hatta Osmanlı Devleti, gayrimüslimlerin kendi içlerindeki meselelerine mümkün olduğunca müdahale etmemiş ve onları kendi kamu hizmetlerinde serbest bırakmıştır. Zaten Osmanlı fetihlerini kolaylaştıran faktörlerden biri de devletin gayrimüslimlere karşı olan toleranslı ve iyi muamelesi olmuştur.¹⁸⁴

Diğer din ve inançlara karşı kibirli ya da ayrımcı bir tavır takınmayan Osmanlı, toplumda sağladığı örnek adalet sistemi ile bireylerin haklarını gözetmiştir. Osmanlı devleti bu konuda, İslam dininin tolerans anlayışını ve insanlar arasındaki ayrımcılığa

---

¹⁸⁰ Enam, 6/2; Nahl, 16/4; Nur, 24/45; Furkan, 25/54; Necm, 53/45, 46; Alak, 96/2.

¹⁸¹ Bakara, 2/30, 31, 34, 35; Meryem, 19/58, 117.

¹⁸² Rum, 30/22.

¹⁸³ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılık ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, s. 57.

¹⁸⁴ Eryılmaz, a.g.m., s.55-60.

mahal vermeyen tutumunu esas almıştır.¹⁸⁵ İslam'daki zimmîlerle ilgili hükümleri çok iyi bilen Osmanlı hükümdarları, İslam'ın inceliklerini sağlıklı bir din eğitimi sayesinde içselleştirmişler ve bu minvalde bir yönetim anlayışı geliştirmişlerdir. Medreselerde kıymetli hocaların rahlelerinde eğitim gören hükümdarlar, İslam'ı hukukuna uygun şekilde yaşamış ve halkı da bu hukuka göre yönetmişlerdir.¹⁸⁶

Görüldüğü üzere İslam'ın ilkeleriyle gelişen ve büyüyen Osmanlı medeniyeti, farklı inanç ve kültürleri kucaklayabilecek bir dünya görüşüne dayanmıştır.¹⁸⁷ Bunun sonucunda ise Osmanlı'nın sahip olduğu çoğulculuk ve çok kültürlülük, dünya literatürüne 'pax ottomana' yani 'Osmanlı barışı' olarak geçmiştir. Bu ifade Osmanlı'da bütün insanların Allah'ın yarattığı birer kul olarak eşit ve değerli görüldüklerini belirtmektedir.¹⁸⁸ Yani pax ottomana demek, İslam hukukunun Osmanlı tarafından yaşanması demektir.¹⁸⁹

Özetle Osmanlı, farklı din ve inançların kabulüne dayalı bir millet sistemi oluşturmuş ve milli bütünlüğü sağlamayı başarmıştır. Demek ki, içerisinde yaşadığımız toplumlarda din çeşitliliğinin olması milli bütünlüğe engel teşkil etmemektedir.¹⁹⁰ Osmanlı'nın milli birlik ve beraberlik noktasında elde ettiği başarısında en büyük faktör yöneticilerin ve halkın dinin temel esaslarını bilmeleri ve uygulamaları olmuştur diyebiliriz. Bu noktada din eğitiminin gücü ve gerekliliği bir kez daha karşımıza çıkmaktadır.

4.6. Din Eğitimi Evrensel Barış Anlayışı Geliştirir

İnsan toplumsal bir varlıktır ve yaşamını sürdürmesi için sosyalleşmesi gerekir. Kur'an'ın söylemiyle çeşitli topluluklara bölünen insanın esas amacı, yeryüzündeki insanlarla tanışarak¹⁹¹, sosyal ihtiyaçların karşılanması noktasında birbirlerine yardımda bulunmaktır.¹⁹² Ayette geçen 'tearuf' kelimesi ile (bilişme, tanışma) ırkçılığın ve soya dayanan her türlü üstünlük duygusunun ortadan kaldırılması talep edilmektedir. Yani

---

¹⁸⁵ Adem Güneş, a.g.m., s. 835.

¹⁸⁶ Eryılmaz, a.g.m., s. 58.

¹⁸⁷ Adem Güneş, a.g.m., s. 835.

¹⁸⁸ Abdurrahman Güneş, a.g.m., s. 98.

¹⁸⁹ Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Devleti'nde Barış ve Hoşgörünün Hukuki Temelleri", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, s. 69.

¹⁹⁰ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 111.

¹⁹¹ Hucurat, 49/13.

¹⁹² Maide, 5/2.

toplumlar arasındaki farklılıkların derinleştirilmesi değil, insanların tanışarak birlikteliğe yönelik çabaların artırılması istenmektedir. Bu tanışmanın karşılıklı tolerans anlayışı ile değer üretmeyi, iyilikte yarışmayı ve diyalogu¹⁹³ ifade ettiğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle diyebiliriz ki, bizzat İslam'ın kendisi, toplum hayatının düzenini isteyerek ve insanların barış içerisinde yaşamasını emrederek, toleransın çitasını zirvede tutmaktadır. Zira İslam kelime anlamı itibarıyla de 'barış'ın bayraktarlığını yapmakta ve evrensel barışı sağlayacak tüm değerleri kapsamaktadır.¹⁹⁴

Bu çerçevede önemli olan hususlardan birisi öncelikle müslümanların kendi aralarında birbirlerine tolerans göstermeleri, barış ve huzur içerisinde birlikte yaşayabilmeleridir. Zira kendi aralarında birlik ve beraberliği sağlayamayan, birbirlerine karşı toleranslı olamayan, yani aralarında uzlaşma elde edemeyen insanların; evrensel boyutta bir barış tesis etmeleri mümkün değildir.¹⁹⁵ İslam'ın mesajını insanlara ulaştıracak ve açıklayacak olanlar, en başta kendileri İslam'ın eşitlik, adalet ve inanç özgürlüğü ilkelerine içtenlikle inanan kimseler olmalıdır. Bu noktada Kur'an, müslümanlardan birbirleriyle kavga etmemelerini istemektedir.¹⁹⁶ Müslümanlara yakışacak olan barış ise ancak insanların birbirlerinin haklarını gözetmeleriyle ve tolerans anlayışı geliştirmeleriyle gerçekleşebilecektir.¹⁹⁷ Bunu sağlamanın yolu da daha önce çalışmamızda belirttiğimiz gibi, verimli bir din eğitimi sürecidir.

Dinler tarihine bakıldığında, ilahi dinlerin temel amacının insanın huzurunu ve güvenini temin etmek olduğu görülmektedir. İşte bu, dinlerin çatışma ve savaş meydana getirmek için değil, toplumsal ve evrensel barışı egemen kılmak için var olduklarını işaret etmektedir. Bu minvalde İslam'ın barışla ilgili sergilediği tutum, sadece isminin barışla müsemma olmasıyla sınırlı değildir. İslam, ahlaki ve hukuki sistemlerinde barışa oldukça geniş bir alan tanımaktadır. Yani İslam şiddetin ve düşmanlığın değil, her daim barışın

---

¹⁹³ Buradaki diyalog kavramı, farklı milletlerin birbirleriyle saygı çerçevesinde iletişime geçmesi anlamında kullanılmaktadır. Önkoşulu saygı olan diyalog, belli bir konuda anlaşmayı gerektirmez. İslam'ın diyalog anlayışında kişinin kendi inancından ödün vermesi söz konusu değildir. Diyalogda, yapılan mülâhazalar sonucunda herhangi bir çekişmeye girmek de doğru değildir. Bkz. Aslan, a.g.e., s. 149; Mustafa Köylü, "Dinsel Dışlayıcılık", *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, s. 175.

¹⁹⁴ Talat Sakallı, "Hz. Peygamber ve Dini Hoşgörü", *Diyanet İlmî Dergi Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) Özel Sayı*, Ankara, 2000, s. 399, 400.

¹⁹⁵ Krş. Ali Kuşat, "Eğitim ve Dinin Benlik Gelişmesiyle İlişkisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.11, Kayseri 2001, s. 101.

¹⁹⁶ Enfal, 8/46.

¹⁹⁷ Aslan, a.g.e., s. 204, 205.

tarafında durmaktadır.¹⁹⁸ Bunu gösteren ayetlerden biri şöyledir: “*Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin; çünkü o, apaçık düşmanınızdır.*”¹⁹⁹ Ayet bir taraftan İslam’ın barışa olan bakış açısını ortaya koyarken, bir taraftan da müslümanlara barışı sağlama adına sorumluluklar yüklemektedir. Müslümanlar ilk olarak kendi aralarında barışı tesis etmekle mükellef olup, aynı zamanda tüm insan âleminin de barış ve selamette olması için çaba sarf etmekle mükelleftirler. O halde müslüman, her zaman ve her yerde davetçi konumundadır²⁰⁰ ve bu nedenle Kur’an’ın eğitim anlayışını çok iyi bilmeli, İslam’ın esaslarına da hâkim olmalıdır. Çünkü İslam dini, herhangi bir ırka ya da coğrafyaya ait olmamakla birlikte; tarihin sadece belirli bir dönemine hitap eden bir din de değildir. İslam; amacında, davetinde, mesajlarında evrenseldir yani farklı renklerde olup çeşitli dilleri konuşan tüm etnik nesilleri kapsamaktadır.²⁰¹ Kısacası İslam, bütün insanlığa ve kıyamete kadar gelecek olan tüm milletlere gönderilmiş bir dindir. Buna paralel olarak, İslam eğitimi de zaman ve mekânla sınırlı olmaksızın her yerde ve her dönemde var olmalıdır. Yüce Allah tarafından gönderilmesi, hak din olması ve insanların mutluluğunu hedeflemesi İslam dininin bütün insanlığa sunulması için yeterli gerekçelerdir. Nitekim İslam’ın evrensel olması, din eğitiminin de evrensel boyutta düzenlenmesi şartını ortaya koymaktadır.²⁰² İslam’ın din hürriyetine ve barışa verdiği önem ise, onun barış ortamında yayılmayı hedeflediğini açıkça göstermektedir.²⁰³

Milletler ve dinler arasındaki ilişkiler, kurulan dostluk ve düşmanlıklar, toplumdaki bireylerin eğitim anlayışına göre şekil almaktadır. Eğer bir toplum çocuklarına kendi milletini ve vatanını sevmeyi öğretirken başka milletlere karşı düşmanlık ve nefreti aşılsa, zamanla uluslararası ilişkilerde gerginlikler kaçınılmaz olacaktır. Ancak insanlara kendi vatanını sevmenin yanında, diğer milletlerle ve başka

---

¹⁹⁸ Recai Doğan, “Nitelikli Din Eğitim-Öğretiminin Sosyal ve Evrensel Barışa Katkısı”, *Dinin Dünya Barışına Katkısı*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2006, s. 251.

¹⁹⁹ Bakara, 2/208.

²⁰⁰ Aslan, a.g.e., s. 205.

²⁰¹ Abdur-Rahman Momin, “Çoğulculuk ve Çok Kültürlülük: İslami Bir Bakış Açısı”, çev. Birsan Banu Okutan, Ali Coşkun, *Küreselleşme Çok Kültürlülük ve İslam-Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları*, ed. Ali Coşkun, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012, s. 46.

²⁰² Turgay Gündüz, *İslam, Gençlik ve Din Eğitimi*, Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2002, s. 78, 79.

²⁰³ İ. Hakkı Ünal, “İslam’da Din Hürriyeti ve Bir Arada Yaşama Tecrübesinin İlk Örnekleri”, *İslam Kültüründe Hoşgörü*, Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2015, s. 22-31.

inançlara sahip topluluklarla iyi ilişkiler kurmanın yollarını gösteren bir eğitim anlayışı sergilenirse, işte o zaman uluslararası bağlar sağlam bir zemine oturtulacaktır.²⁰⁴

Diğer bir ifadeyle, bir toplumun başka topluluklarla temas ederek gelişmesi, o toplumda yaşayan ve birbirinden farklı özellikler taşıyan insanların aldıkları eğitimleri doğrultusunda, karşılıklı iyi ilişkiler ve diyalog kurabilmelerine bağlıdır.²⁰⁵ Evrensel barışın temel unsurlarından biri olan diyalog, öncelikle karşıdakini doğru olarak tanımakla başlamaktadır. Dolayısıyla bu durum, diyalog kurulacak olan toplumun dini yapısını, kültürünü ve ahlaki değerlerini bilmeyi gerektirmektedir.²⁰⁶ Bu yöndeki din eğitimi faaliyetleri inançla ilgili konulardan ziyade, dinlerin benzer ahlaki değerleri üzerinden yürütülürse, evrensel barışın sağlanması kolaylaşacak gibi görünmektedir. Özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerinin benimsedikleri ortak ahlaki ilkelerin varlığı diyalog noktasında önem teşkil etmektedir. Nitekim ilahi kaynaklı dinlerin hiç birisinde toplumun huzurunu tehdit edecek haksızlık, zulüm, kin, aldatma, yalan, tecavüz ve can alma gibi olumsuz davranışlar tasvip edilmemektedir.²⁰⁷

Yaptığımız açıklamalar doğrultusunda din eğitiminin evrensel barışa olan katkısını özetleyecek olursak; bu hususta okullarda her dinin doğru bir şekilde öğrenilmesine imkân verilmesi önemlidir. Aynı zamanda din eğitimi faaliyetleri sayesinde insanlık tarihinin ortak değerleri olan erdemler üzerinde durularak birlik sağlanabilecektir. Türkiye'deki DKAB dersi programları için, bireylerde tolerans değerini geliştirmesi ve uluslararası barışa katkıda bulunması bağlamında Ev'in bazı önerileri bulunmaktadır: Ev'e göre örneğin hac konusu işlenirken İbrahimî dinlerde hac konusu ele alınarak derse başlanabilir. Hac konusunun bu şekilde sunulması benzer yönlerin ve farklı tarafların tespit edilmesini, aynı zamanda haccın evrenselliğine de vurgu yapılmasını kolaylaştırabilir. Namaz ve oruç gibi ibadet konuları da aynı tarzda diğer dinler ve inançların uygulama örneklerine yer verilerek ele alınabilir. Bu metot, ibadetlerdeki uygulamalar her ne kadar farklı da olsa, tüm insanlığın ortak bir yönelişi olduğunun görülmesi açısından olduğu kadar, ötekine toleransla yaklaşmayı geliştirmek

---

²⁰⁴ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul: Şule Yayınları, 1995, s. 41.

²⁰⁵ Ferhat Kentel, "Şiddet ve Diyalog Kutuplaşmasında İslam ve Müslümanlar", *1. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1995, s. 237.

²⁰⁶ Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Ankara: Hülbe Yayınları, 1982, s. 164..

²⁰⁷ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 120.

bakımından da önemlidir.²⁰⁸ Nitekim ‘ortak noktaların tespiti’ şeklinde adlandırabileceğimiz bu metot, Kur’an’ın tebliğ metotlarından birisidir.²⁰⁹

Netice itibariyle, son yıllarda özellikle iletişim başta olmak üzere ekonomi, kültür, siyaset ve eğitim alanlarında yaşanan gelişmeler, kültürler arasındaki etkileşimi giderek hızlandırmıştır. Dünya milletlerini birbirlerine yakınlaştıran bu gelişmeler, dünyada barışın sağlanmasına yönelik faaliyetlerin evrensel bir özellik taşıması zorunluluğunu karşımıza çıkarmaktadır.²¹⁰ Bunların başında da şüphesiz din eğitimi faaliyetleri gelmektedir.

---

²⁰⁸ Ev, a.g.m., s. 164, 165.

²⁰⁹ Şanver, a.g.e., s. 151-156.

²¹⁰ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 117.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tolerans kavramı, Hıristiyanlığı egemen kılmak ve diğer dinleri yok etmek üzere başlayan ve mezhep kavgalarıyla devam eden savaşların meydana getirdiği tahribat neticesinde, mecbur kalınarak ortaya atılmış bir kavramdır. Toleranssızlığın hat safhada olduğu bir anda doğan tolerans kavramı, o dönemde farklı dini inançların varlığına müsaade etme olarak karşımıza çıkmaktadır. Her an geri alınabilecek bir hak olarak görülen negatif içerikli bu kavram, zamanla pozitif anlamlar yüklenmiştir. Tolerans kavramı günümüzde, sadece dini azınlık gruplarına verilen özgürlüğü değil, bizden farklı dinlere ve inançlara mensup olanlarla diyalogun önemine vurgu yapmak, onlara karşı daha anlayışlı ve daha sabırlı olunmasının gerekliliğini anlatmak ve farklılıklarla birlikte yaşamının formülünü bulmak için kullanılmaktadır.

Dilimize Batı'dan gelen tolerans kavramının, yabancı kaynaklı olması ve taşıdığı tarihsel geri planın Türk-İslam kültürüyle örtüşmemesi nedeniyle Türkçede uygun bir karşılığı bulunamamaktadır. Her ne kadar hoşgörü, müsamaha, tesâmuh gibi kelimeler zaman zaman tolerans kavramının yerine kullanılsa da, esasen hiçbiri toleransı tam olarak ifade etmemektedir. Dolayısıyla tolerans kavramına dilimizde uygun bir karşılık bulamadığımız için aynen kullanmamız en doğrusu olacaktır.

Batılıların din hürriyetini vurgulamak için öne sürdükleri toleransı, Kur'an-ı Kerim asırlar evvel: *“Dinde zorlama yoktur”* ayetiyle insanlara sunmuştur. Fakat İslam'daki tolerans anlayışı, Batı'daki tolerans anlayışından farklı olmuştur. Batı'da engizisyon işkencelerinden sonra 'öteki' olanlara bir lütuf olarak verilen tolerans, İslam'da, dinin temel prensiplerinden biri olarak ortaya çıkmış ve bireylerin doğal bir hakkı olarak görülmüştür. İslam dininin hâkim olduğu yerlerde, farklı dini inançlara saygı gösterilmiş, hatta farklı inanç mensuplarının hakları koruma altına alınarak İslam'ın yüceliği gösterilmiştir.

Çalışmamızda İslam'daki karşılığını bulmayı hedeflediğimiz tolerans kavramını İslam'ın eşitlik, adalet ve inanç özgürlüğü ilkeleriyle açıklamaya çalıştık. Buna göre İslam, bütün insanların tek bir cinsten geldiğini kabul etmiş, fertlerin sahip olduğu hak ve değerlere riayet ederek eşit kanunlar getirmiştir. Irk, dil, din, renk, zenginlik, fakirlik gibi bütün ayrımları kaldıran İslam toplumunda mutlak sosyal adaleti gerçekleştirmiştir. Yüce

Allah, Kur'an-ı Kerim'de; her hangi bir ırk ve soya göre biçimlenmemiş, ayrıcalıktan münezzeh, yer ve zaman sınırı olmadan bütün insanları çevreleyen bir adalet anlayışı ortaya koymuştur. Bu adalet anlayışı çerçevesinde insanlara inanç özgürlüğü tanıyan Kur'an, "*Sizin dininiz size, benim dinim bana*" ifadesiyle farklı din ve inançların yanlışı olduğunu belirtmiş, lakin bu konuda insanların tercihlerine müdahale etmemiştir. İslam sadece tevhide aykırı bu inançların sahiplerini ikna yoluyla hakka davet etmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in muhataplarına gösterdiği tolerans, bir taviz değil, hakkı tebliğ edebilmek için oluşturulması gereken bir tebliğ ortamının temel unsurudur. Bu tolerans anlayışı içerisinde Kur'an, Hz. Peygamber'den ve onun nezdinde tüm müslümanlardan öncelikle muhataplarını tanımayı, onlara güzel söz ve yumuşak üslupla yaklaşmayı, tebliğ sürecinde muhataba baskı ve zorlamada bulunmamayı, muhatapların kutsalına saygı duymayı talep etmektedir. Ayrıca Kur'an tüm bu aşamalarda tebliğcinin kendini yıpratıp üzmemesini, yılmadan, sabırla tebliğe devam etmesini istemektedir. Bu bağlamda müslümanların ve özellikle de din eğitimcilerinin üzerine düşen görev, İslam'ı, Kur'an-ı Kerim'den çıkarmaya çalıştığımız bu tebliğ ilkeleri ışığında insanlara aktarmaktır.

Tebliğ faaliyetlerinin günümüzdeki karşılığı olan alan, din eğitimi alanıdır. Çalışmamızın hedeflerinden biri de tolerans kavramının din eğitimi alanındaki yansımalarını tespit etmektir. Araştırmalarımız neticesinde tolerans perspektifinde din eğitiminin amacının, insanlara yaklaşımda toleransın bir prensip olarak benimsenmesi, aynı zamanda toleransın ahlaki bir değer olarak insanlara kazandırılması ve böylelikle toplumda birlik ve beraberliğin sağlanması olduğu sonucuna varılmıştır. Bu anlamda tolerans kavramı, hem verilecek olan din eğitiminde bireyi özgür bırakarak ona yaklaşma biçimi noktasında, hem de bireyde olması istenen saygı, adalet, empati, hoşgörü gibi değerlerin verilmesi; bencillik, zulüm, bağnazlık gibi istenmeyen davranışlardan ise uzaklaşılması bağlamında karşımıza çıkmaktadır.

Din eğitiminin bu amacını gerçekleştirmek adına okullarda zorunlu olarak verilen din derslerinde; bir yandan kültürümüzü birçok yönden etkilemiş olan İslam dinine ait esaslar anlatılırken, diğer yandan kendi dışımızdaki dini ve kültürel gruplar tanıtılarak, öğrencilerin farklı din, dil, ırk, düşünce ve kültürden olan insanlarla birlikte karşılıklı tolerans anlayışıyla yaşamaları teşvik edilmektedir. Ülkemizdeki DKAB dersleri dini

çoğulculuğun hesaba katılarak tasarlandığı birçok din eğitimi modelinden biri olan mezhepler üstü din eğitimi modeline göre düzenlenmektedir.

Bize göre ideal bir din eğitimi uygulaması okullarda öğrencilere; hem kendi din ya da mezheplerini, hem özellikle bir arada yaşanan diğer din ve mezhepleri, hem de dinlerin ortak ahlaki değerlerini öğretebilmelidir. Bunun için de okullardaki öğrenci profiline bakılarak mezhebe dayalı din eğitimi yaklaşımına göre uyarlanmış seçmeli din dersleri bulunmalıdır. Böylelikle bireylerin mensup oldukları dini, kendi tercihleri doğrultusunda, okul ortamında öğrenmeleri sağlanacaktır. Öğrencilerin kendilerinden farklı inanca sahip olanları daha iyi anlamaları adına da, okullarda dinler arası din eğitimi yaklaşımına göre hazırlanmış zorunlu din ve ahlak dersleri bulunmalıdır. Bu derslerde öğrenciler, diğer din ve inançları tanıyabilecekleri gibi, 'öteki'ne karşı olumlu bir tutum geliştirme yönünde de kazanım elde edeceklerdir. Aynı zamanda bu derslerde sevgi, saygı, adalet, paylaşma, doğruluk ve dürüstlük gibi değerler konu edileceğinden dolayı öğrencilerin manevi ve ahlaki gelişimlerine destek olunacaktır. Örnek olarak sunduğumuz bu uygulama, mezhep merkezli dinler arası açılımlı din eğitimi modeline benzemektedir. Elbette ki böyle bir din eğitimi modelinin uygulamaya konulması kolay olmayacaktır. Bunun için öncelikle öğretmen yetiştiren fakültelerde köklü değişikliklere ihtiyaç duyulacak, okullardaki din dersi programlarının öğrenci potansiyeline göre bölge bölge hatta şehir şehir planlanması gerekecektir.

Yeterli ve sağlıklı bir din eğitiminin insan hayatındaki önemi elbette yadsınamaz. Bu noktada biz, çalışmamızda din eğitiminin işlevlerini tolerans kavramı açısından ele aldık. Araştırmalarımıza göre din eğitimi; fitrattaki inanma duygusunu besler, kişiliği geliştirir ve ahlaki güzelleştirir, bilinçlendirir ve özgürleştirir, bir arada yaşamayı kolaylaştırır, milli bütünlüğün oluşmasına katkı sağlar, evrensel barış anlayışı geliştirir. Din eğitiminin bu fonksiyonlarını tam olarak ifa edebilmesi ve yürütülen din eğitimi faaliyetlerinin daha verimli olması için birtakım önerilerimiz bulunmaktadır.

- 1- Öncelikle öğretmen yetiştiren İlahiyat fakültelerinde iyileştirilmelere gidilmelidir. Çünkü örgün din eğitimi faaliyetlerini yürüten öğretmenlerin alanlarında donanımlı olmaları şarttır. Özellikle Felsefe grubu derslerine gereken önem verilmeli; Teizm, Deizm, Materyalizm, Sekülerizm, Pozitivizm, Agnostisizm, Ateizm, Nihilizm gibi günümüzde çocukların dahi

etkisinde kaldıkları inançla ilgili yaklaşımlar İlahiyat fakültelerinin programlarında ayrıntılı bir şekilde yer almalıdır. Aksi takdirde bu çarpık öğretileri bertaraf etmek mümkün olmayacaktır. Bu da fitrattaki inanma duygusunun doğru bir şekilde tatmin edilmemesini ve nihayetinde toleranssızlığı doğuracaktır.

- 2- Öğretmenlerin DKAB derslerinde İslam'ı ve diğer dinleri öğrencilere en doğru biçimde sunabilmeleri için İlahiyat fakültelerindeki İslami ilimlere ve Dinler Tarihi derslerine gereken ağırlık verilmelidir. Elbette ki öğretmenlik mesleğini layıkıyla icra edebilmek, sadece bilgi yüklenmekle sağlanamaz. Bunun için her öğretmen adayının iyi bir pedagojik formasyon alması şarttır.
- 3- Farklı dinlere inanan bireyleri daha iyi tanıyabilmek, İslam'ın barış mesajlarını tüm dünyaya ulaştırabilmek ve İslam dinini diğer inanç mensuplarına tanıtabilmek için yabancı dil bilmenin önemi büyüktür. Bu noktada ya İlahiyat fakültelerinin programlarında yabancı dil hususunda yeniliklere gidilmeli ya da diğer milletlerle diyalog kurabilmek amacıyla yabancı dil ağırlıklı yeni bölümler açılmalıdır.
- 4- Din eğitimi faaliyetlerini yerine getirebilecek öğretmenlerin yetiştirilmesinde yetersiz kalan İlahiyat tamamlama programı uygulamasına son verilmelidir.
- 5- DKAB dersi öğretmenlerine dönem dönem ve küçük gruplar halinde mesleki gelişim seminerleri düzenlenmelidir.
- 6- Din eğitimi alanındaki gelişmelerin ve yeniliklerin birtakım engellere maruz kalmaması için, laiklik ve din eğitimi ilişkisi tanımlanarak belirgin hale getirilmelidir. Din eğitiminin insani bir hak olduğu gerçeği vurgulanmalıdır.
- 7- Din eğitimi sürecinin her basamağında; empati, saygı, adalet gibi tolerans anlayışını besleyen değerlerin konu edildiği ahlak eğitimine gerekli özen gösterilmelidir. Sağlıklı bir neslin yetişmesi için okul öncesi eğitim kurumlarının programları gözden geçirilerek, değerler eğitimine yer verilmelidir.
- 8- Din eğitimi programlarında toplumdaki farklı din, inanç ve kültürlerin mutlaka dikkate alınması gereklidir. Bu sayede önyargı ve ötekileştirme gibi durumların önüne geçilebilecektir.

- 9- Din eğitimi programlarında farklılıklara karşı bilinç, saygı ve tolerans uyandıran kazanımlara daha çok yer verilmelidir.
- 10- Din eğitimi faaliyetlerinde; sorgulayan, araştıran, bilgiyi kullanabilen, karar verme yetisi gelişmiş ve vicdani tutumlar gösterebilen bireyler yetiştirmeye yardımcı olacak öğretim yöntemleri kullanılmalıdır.
- 11- Din eğitimi faaliyetleri, kişilerde taassubu meydana getirecek yönde ezberci ve dikteci değil; kişiyi özgürleştirici biçimde yürütülmeli, farklılıklara karşı tolerans anlayışını geliştirmeye yardımcı olmalıdır. Bu noktada kullanılan din dilinde ötekileştirici söylemler olmamasına özen gösterilmelidir.
- 12- Okullarda öğrencilere birbirlerinin kültürlerini ve değerlerini öğrenebilecekleri ortamlar sağlanmalıdır.
- 13- Öğrenciler DKAB derslerinde kendi inanç ve düşünceleri hakkında konuşmaya teşvik edilmeli, bu hususta cesaretlendirilmelidirler.
- 14- DKAB derslerinde öğretmenin farklı din ve kültürlerin yaşam tarzlarından örnekler sunması, bu bağlamda çeşitli etkinlikler düzenlemesi, işbirliğine dayalı öğrenme yaklaşımı, gezi gözlem, küme çalışması ve drama yöntemini kullanarak yardımlaşma, paylaşma ve empati duygularını harekete geçirmesi farklılıklarla birlikte yaşama ve evrensel barış anlayışını olumlu yönde etkileyebilir.
- 15- Öğretmenler, öğrencilerinin ve ailelerinin inanç ve değerleri, yaşam tarzları ve dünya görüşleri hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmalıdır.

Sonuç olarak; hepimizin bildiği gibi dünya dışında yaşayabileceğimiz başka bir yer yoktur. Bu sebeple zulmü, düşmanlığı, ayrımcılığı, kavgaları bir kenara bırakıp, hep birlikte dünyayı yaşanabilir bir hale getirmek için çalışmamız gerekmektedir. Zira zamanımızda insanlığın ihtiyacı olan en büyük husus; farklı din, dil ve ırk mensubu olan insanların birlik ve beraberlik içerisinde yaşamasıdır. Bunun için de toplumların hala özlemini çektikleri 'toleransı' bir yaşam şekli ve kültür haline getirmeleri şarttır. Bunu sağlamak ise ancak, herkesi kucaklayan sağlıklı bir din eğitimi süreci ile mümkündür.

KAYNAKÇA

- ADA Şükrü, vd., *Eğitim Bilimine Giriş*, ed. Özcan Demirel-Zeki Kaya, Ankara: Pegem Yayıncılık, 2006.
- AKARSU Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1994.
- AKBULUT Ahmet, “Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri”, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33, Ankara, 1992, ss. 129-155.
- AKDEMİR Furat, "İmanın Değersel Anlamı ve İslam'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 6, Sayı 2, 2016, ss. 37-65.
- AKGÜNDÜZ Ahmed, “Osmanlı Devleti’nde Barış ve Hoşgörünün Hukuki Temelleri”, *Osmanlı’da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2000, ss. 63-76.
- AKGÜNDÜZ Ahmed, *İslam’da İnsan Hakları Beyannamesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017.
- AKYÜZ Vecdi, *Kur’an’da Siyasi Kavramlar*, İstanbul: Kitabevi, 1998.
- ALDERSON A.D., Fahir İz, “Tolerable-Tolerance-Toleration”, *The Oxford English-Turkish Dictionary*, Walton Street Oxford: Oxford University Press, 1978.
- ALTAŞ Nurullah, *Çok Kültürlülük ve Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2003.
- ALTIKARDEŞ İsmet, *Din, Sosyalleşme ve Hoşgörü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- ALTUNTAŞ Halil, *İslam’da Din Hürriyetinin Temelleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001.
- APAK Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, I, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- ARMAĞAN Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- ASLAN Ömer, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açından Analitik Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, S.2, Sivas, 2001, ss. 357-380.
- ASLAN Ömer, *Kuran ve Hoşgörü*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005.

- AŞIKOĞLU Nevzat Yaşar, “Din Öğretiminde Öğretmenin Rolü ve Din Dersi Öğretmeni Yeterlilikleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1, 2011, ss. 5-13.
- AŞLAMACI İbrahim, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Çoğulculuk Açısından Değerlendirilmesi”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, Yıl: 6, C.6, S.12, 2013, ss. 267-282.
- AYDIN Mehmet Zeki, “Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Eğitimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, *Diyanet Avrupa Dergisi*, S. 68, Aralık, 2004, ss. 23-28.
- AYDIN Mehmet Zeki, “Okulda Din Dersi Tartışmaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, C.11, S.2, 2007, ss. 7-51.
- AYDIN Mehmet Zeki, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Ankara: Nobel Yayınları, 2009.
- AYDIN Mehmet, “Medine Vesikası Üzerine”, *İktibas Dergisi*, Şubat, 1996.
- AYDIN Muhammet Şevki, *Açık Toplumda Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2011.
- AYDIN Muhammet Şevki, *Din Eğitimi Bilimi*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.
- AYHAN Halis, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, Ankara: Diyanet Yayınları, 1985.
- AYHAN Halis, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul: Şule Yayınları, 1995.
- AYHAN Halis, *Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, İstanbul: Damla Yayınevi, 1982.
- AYHAN Halis, *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2014.
- BAKIRCIOĞLU Rasim, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2003.
- BALTAŞ Zühal, *Bedenin Dili*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.
- BATUHAN Hüseyin, *Semiyotik, Fanatizm ve Tolerans*, Ankara: Nobel Basımevi, 2007.
- BİLGİN Beyza, “Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 39, S. 5, Ankara, 1999, ss. 1-25.
- BİLGİN Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: Gün Yayıncılık, 1998.
- BİLGİZ Musa, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- BULUT Halil İbrahim, “Ümmet”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012.

- CAN Ali, *Diyaloğun Kur'ânî Temelleri*, İzmir: Işık Yayınları, 2012.
- CEBECİ Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- CEBECİ Suat, *Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dinî İletişim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- CEVİZCİ Ahmet, "Hoşgörü", *Büyük Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- ÇAĞRICI Mustafa, "Adalet", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- ÇAĞRICI Mustafa, "Müsamaha", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- ÇİÇEK Halil, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.
- DEMİRCİ Abdurrahman, "Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi", *İstem*, Yıl:10, S. 19, Konya, 2012, ss. 253-271.
- DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 1993.
- DOĞAN Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- DOĞAN Pınar Usta, *Din Öğretimi Modelleri ve Mezhepler Üstü Bir Program Tasarımının Nitelikleri*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- DOĞAN Recai, "Nitelikli Din Eğitim-Öğretiminin Sosyal ve Evrensel Barışa Katkısı", *Dinin Dünya Barışına Katkısı*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2006, ss. 251-264.
- DÖKMEN Üstün, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, İstanbul: Sistem Yayınları, 2002.
- DUMAN Zeki, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Müslümanlar*, Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- DÜZGÜN Şaban Ali, *Din, Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- ERDAL Mesut, "Muhammed M. Pickthall'ın The Cultural Side Of İslam Adlı Eserinde Dinî Hoşgörü", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Diyarbakır, 2000, ss. 39-60.
- ERDOĞAN Mustafa, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Ankara: Liberte Yayınları, 2003.

- ERMEMİŞ Faruk, “Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, ss. 20-35.
- ERTÜRK Selahattin, *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara, 1997.
- ERYILMAZ Bilal, “Osmanlı Devleti'nde Farklılık ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2000, ss. 55-62.
- ESED Muhammed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- EV Halit, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı Hakkında Bir Değerlendirme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 32, 2010, ss. 139-167.
- EYUBOĞLU İsmet Zeki, “Hoşgörü”, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995.
- FAYDA Mustafa, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübahale", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, 1975, ss. 143-149.
- FERSAHOĞLU Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- GEMALMAZ Mehmet Semih, *Temel Belgelerde İnsan Hakları*, İstanbul: İnsan Hakları Derneği Yayınları, 1996.
- GLARE P.G.W., “Tolero-Tolerabilis”, *Oxford Latin Dictionary*, Fascicle V, Clarendon Press, London, 1976.
- GOVE Philip Babcock, *Webster's Third New International Dictionary of the English Language*, Merriam-Webster Inc. Publishers, Springfield, Massachusetts, U.S.A., 1986.
- GÜNDÜZ Turgay, *İslam, Gençlik ve Din Eğitimi*, Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2002.
- GÜNEŞ Abdurrahman, “Toplumsal Bir Zorunluluk: Bir Arada Yaşamak”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2, 2005, ss. 89-103.
- GÜNEŞ Âdem, “Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 57, 2018, ss. 834-845.

- HAMİDULLAH Muhammed, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti) I*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980.
- HAMİDULLAH Muhammed, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- HANÇERLİOĞLU Orhan, “Hoşgörü”, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.
- HÖKELEKLİ Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2005.
- HÖKELEKLİ Hayati, *Psikoloji, Din, Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2013.
- İZZETİ Ebulfazl, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.
- JACKSON Robert, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, çev. Üzeyr Ok-Ali Özkan, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005.
- KABAAĞAÇ Sina, Erdal Alova, “Tolerans”, *Latince Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995.
- KAPLAN Mehmet, *Büyük Türkiye Rüyası*, İstanbul: Türkiye Kültür Enstitüsü Yayınları, 1969.
- KARAGÖZ İsmail, *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- KARAGÖZ İsmail, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- KARAMAN Hayreddin, vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- KAYMAKCAN Recep, *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004.
- KENTEL Ferhat , “Şiddet ve Diyalog Kutuplaşmasında İslam ve Müslümanlar”, *1. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1995, ss. 231-238.
- KESKİNER Emine, “Okullardaki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri ve Sorunları”, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2018, ss. 49-82.
- KIZILABDULLAH Yıldız, Tuğrul Yörük, “Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye'deki Din Eğitimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Dini Araştırmalar*, C. 11, S. 32, Eylül-Aralık 2008, ss. 107-129.

- KÖYLÜ Mustafa, “Dinsel Dışlayıcılık”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Ankara: Sinemis Yayınları, 2005, ss. 172-212.
- KÖYLÜ Mustafa, İbrahim Turan, *Karşılaştırmalı Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2014.
- KUŞAT Ali, “Eğitim ve Dinin Benlik Gelişmesiyle İlişkisi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.11, Kayseri 2001, ss. 97-103.
- KUTLU Sönmez, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar 28-30 Mart 2001*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003, IV. Oturum tartışmaları içinde, ss. 585-587.
- LÄHNEMANN Johannes, “Grundsätze Interreligiöser Erziehung im Kontext Konfessionen-bezogenen Religionsunterricht - Doktriner Din Öğretimi Bağlamında Dinler Arası Öğretim İlkeleri”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslar Arası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar 28-30 Mart 2001*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003, ss. 471-488.
- LEWIS Lewis, “tol ē ro”, *A Latin Dictionary*, Suffolk: Clarendon Press, 1993.
- MEDAR Ali, *İnsan Eğitiminin Kur’ânî Metodu*, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017.
- MİLLİ GÜVENLİK KONSEYİ TUTANAK DERGİSİ, C.7, S. 450, s. 13, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c007/mgk_01007118.pdf.
- MOMİN Abdur-Rahman, “Çoğulculuk ve Çokkültürcülük: İslami Bir Bakış Açısı”, çev. Birsen Banu Okutan, Ali Coşkun, *Küreselleşme Çokkültürlülük ve İslam-Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları*, ed. Ali Coşkun, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012, ss. 29-72.
- MORE Thomas, *Utopia*, çev. Sebahattin Eyuboğlu, Vedat Günyol., İstanbul: Cem Yayınevi, 1997.
- OKUMUŞLAR Muhiddin, “Çok Kültürlü Topumlarda Din Hakkında Öğrenme ve Dinden Öğrenme Modeli”, *Marife Dergisi*, Yıl 7, S. 2, 2007, ss. 251-264.
- ORTAYLI İlber, ”Tolerans ve Tesâmüh”, *Osmanlı’da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2000, ss. 19-26.

- OSMAN Abdülkerim, *İslam'da Fikir ve İnanç Hürriyeti*, çev. Ramazan Nazlı, İstanbul: Şelale Yayınları, ty.
- ÖCAL Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2007.
- ÖNER Necati, *İnsan Hürriyeti*, İstanbul: Divan Kitap, 2014.
- ÖNKAL Ahmet, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2008.
- ÖZDAMAR Şerif, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmaları 28-30 Mart 2001*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003.
- ÖZDEN Mustafa, *Kur'an'a Göre İnanma Hürriyeti*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- ÖZEMRE Ahmed Yüksel, "İslâm, Hoşgörü ve Eşitlik", (13.12.2007), Nouveau Petit Larousse En Couleurs, 1968, tolérance md., <https://ozemre.com/makaleler/islam-hosgoru-ve-esitlik>.
- ÖZTÜRK Levent, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- ÖZTÜRK Yaşar Nuri, "Bir Fıtrat Dini Olarak İslam'ın Karakteristikleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul, 1985, ss. 257-276.
- ÖZTÜRK Yaşar Nuri, "Kur'an'a Göre Hukuk Devleti ve İnsan Hakları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, İstanbul, 1999, ss. 1-38.
- PARLADIR Selahaddin, "Toplum Yapısında Bütünlük Sağlanması Bakımından Kültürel ve Dini Değerlerin Önemi", *Din Öğretimi Dergisi*, S. 12-13, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1987, ss. 24-30.
- PEARSALL Judy, "Tolerance", *The Concise Oxford Dictionary*, New York: Oxford University Press, 2001.
- POLAT Fethi Ahmet, "İnsan Hakları ve Özgürlükleri Bağlamında Kur'an'da Dini Pluralizm", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası*, 2014, ss. 21-66.
- PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, "Tolerans", *Türkçedeki Yabancı Sözcükler Sözlüğü*, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2012.
- Redhouse İngilizce-Türkçe Sözlüğü, "Tolerance", İstanbul, 1998.
- S.J. Ovey. N. Mohammed, "Çok Kültürcülük ve Din Eğitimi", çev. İhsan Çapcıoğlu, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, ed. Remziye Yılmaz, Ankara: Sinemis Yayınları, 2005, ss. 159-171.

- SAKALLI Talat, "Hz. Peygamber ve Dini Hoşgörü", *Diyanet İlmî Dergi Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) Özel Sayı*, Ankara, 2000, ss. 395-414.
- SANCAK Seyyid, "Kur'an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde Empati Kavramı", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:3, C. 3, S. 6, 2015, ss. 42-71.
- SARAÇ Tahsin, *Büyük Fransızca Türkçe Sözlük*, İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
- SAVUT Harun, "International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic", *Turkish Studies*, Volume 9/11, Fall 2014.
- SCHREİNER Peter, "Different Approaches - Common Aims? Current Developments in Religious Education in Europe", s.3, https://comenius.de/pdfs/themen/Europa_-_Different_Approaches.pdf
- SELÇUK Mualla, "Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?", *İslamiyat*, C. 1, S. 1, Ankara, 1998, s. 85.
- SELÇUK Mualla, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, ss. 145-158.
- SHEPHERD John, "Fenomenolojik Bakış Açısı: Eleştirel Anlamda Sorgulayıcı Din Eğitimi", *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003, ss. 323-335.
- SKEAT Walter W., *The Concise Dictionary of English Etymology*, Wordsworth Reference, Hertfordshire, 1994.
- SKEİE Geir, "Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlamı", ed. Recep Kaymakcan, *Çok Kültürlülük Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2006, ss. 135-154.
- SPRİNGER Otto, *Langenscheidt's Encyclopaedic Dictionary of the English and German Languages*, Berlin: Druckhaus Langenscheidt, 1992.
- STEURWALD Karl, *Langenscheidts Taschenwörterbuch Deutsch-Türkisch*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993.
- ŞAFAK Ali, "İslam Hukukunda İnanç, Fikir ve Söz Hürriyeti", *Diyanet İlmî Dergi*, C.15, 1992.
- ŞANVER Mehmet, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.
- ŞEN Temel, *İslam'da Fikir ve İnanç Hürriyeti*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.

- TAN Zeki, "Kur'an-ı Kerim'in Farklı İnanç Gruplarına Ortak Gelecek İnşa Etmek İçin Önerdiği Paradigma", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S.1, 2013, ss. 43-92.
- TARHAN Nevzat, *Toplum Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- T.D.K., *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1998
- TOSUN Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2010.
- TUĞ Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969.
- TUNÇAY Mete, "Altın Çağ Gelecektedir", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2000, ss. 117-122.
- USTA Niyazi, "Aklın Kullanımı, Hoşgörü ve Toplumsal Barış", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2001, ss. 97-105.
- ÜNAL İ. Hakkı, "İslam'da Din Hürriyeti ve Bir Arada Yaşama Tecrübesinin İlk Örnekleri", *İslam Kültüründe Hoşgörü*, Ankara: DİB Yayınları, 2015, ss. 19-72.
- VOLTAİRE, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lûtfi Ay, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2014.
- VURAL Faruk, "Kur'an-ı Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 19, S. 63, 2015, ss. 69-92.
- WALZER Michael, *Hoşgörü Üzerine*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- WATT Montgomery, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Ankara: Hülbe Yayınları, 1982.
- WEBER Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Talha Parla, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- YAVUZ Yunus Vehbi, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, ty.
- YAZIR Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, İstanbul: Eser Kitabevi, 1979.
- YILMAZ Fikret, "Tolerans Paradoksu", *International Journal of Social Science*, No:59, 2017, ss. 577-606.
- YILMAZ Hüseyin, "Çağdaş Dünyada Din Öğretimi ve Kırgızistan'la Karşılaştırılması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1-2008.
- YILMAZ Hüseyin, *Kur'an'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1997.
- YILMAZ Hüseyin, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

- YURTBAŞI Metin, *Dictionary of 2006 English & Turkish*, İstanbul: Bahar Yayınları, 2006.
- YÜRÜK Tuğrul, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi*, (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- YÜRÜŞEN Melih, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- ZİEBERTZ Hans-Georg, "Çok Kültürlü Bir Toplumda Din Eğitimi", *Çok Kültürlülük Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, ed. Recep Kaymakcan, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2006, ss. 155-180.